

I
1418

॥ अथ सटीका कुवल्यानंदक
ारिका प्रारभ्यते ॥

॥ अस्य ग्रंथस्य १८६७ स्य २९ नियमावुसां

स्वाधीनो रक्षितः रण सर्वाधिकारोऽकनकवर्मा

॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ शिवयोस्तनयं नत्वा गुरुं च धर-
णीधरम् ॥ कुर्वे कुवलयानंदकारिकादीपिकां मुदे ॥ १ ॥ आशाधरेण कविना
रामजीभट्टसूनुना ॥ क्रियते कारिकाटीका बालानामुपकारिणी ॥ २ ॥ अथ तत्र
भगवानप्पय्यदीक्षितनामा कविः सहृदयहृदयानंदार्थमर्थालंकाराणां लक्ष्यलक्ष-

श्रीगणेशाय नमः ॥ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ॥
प्रपंचमातापितरौ प्रांचौ जायापती स्तुमः ॥ १ ॥

णोपेताः कारिकाः कृत्वा तद्व्याख्यानरूपं कुवलयानंदारख्यं ग्रंथं कृतवान् । कारि-
काश्च तत उद्धृत्य क्रमेण लिखितवान् । तत्र निःप्रत्यूहार्थं मंगलमाचरति ॥ प-
रस्परेति ॥ वयं परस्परस्य तपःसंपदा अन्योऽन्यतपोलक्ष्म्या फलायितं फलव-
दाचरितं परस्परं याभ्यां तौ तथोक्तौ । तपोलक्ष्मीं लब्ध्वेव संबंधतया भासमानौ

१ शब्दापशब्दज्ञानरहिता बाला न तु स्तनपाः । २ काव्यवासनापरिपक्वबुद्धयः सहृदयाः ।

वस्तुतस्तु नित्यसंबंधावित्यर्थः । प्रपंचस्य विश्वस्य मातापितरौ जनकौ प्रकृतिपु-
रुषरूपत्वादिति भावः । प्रकर्षेण अंचतः पूजाविषयीभवतः इति प्रांचौ अर्हादीनां
पूजाविषयीभवनमर्थ इति धातुवृत्तिकारः । यद्वा प्रकर्षे अंचतः गच्छतस्तौ प्रांचौ
प्रकर्षयुक्तावित्यर्थः । जायापती दंपती पर्यायोक्तविधया पार्वतीपरमेश्वरावित्य-

अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ॥

दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजम् ॥ २ ॥

र्थः । स्तुमः वर्णयामः वर्णनं हि तदुत्कर्षकथनं स्वापकर्षकथनं च वाचिकनम-
स्कारत्वेन परिणमतीति नमस्कारात्मकं मंगलमेतत् । अस्मदो द्वयोश्च इति क-
र्तृबहुवचनं तदनुसारेण क्रियायाश्चेति संक्षेपः ॥ १ ॥ अध्येतणां सिद्ध्यर्थं पुन-
र्मंगलमाचरति ॥ अमरीति ॥ अमरीणां देवीनां कबरीभारेषु वैणीगुंफेषु या भ्र-

१ मत्तस्त्वमुत्कृष्टः श्रेष्ठः । त्वत्तोऽहं निरुष्टः ।

मर्यः सौरभलोभादवस्थितास्ताभिर्मुखरीकृतं शब्दायमानं कृतम् । योग्यत्वात्स्त्री-
लिंगनिर्देशः । पुंसां हि दूरे स्थितिर्युक्तेति । गौरीचरणपंकजं गौर्याः पार्वत्याः चर-
णमेव पंकजं पादपद्मम् । चरणत्वेन परिणतं पद्ममित्यर्थः । दुरितमंतरायं दूरीक-
रोतु हरत्वित्यर्थः । अत्रोत्तरपदार्थस्य पंकजस्य चरणत्वेन परिणत्या दुरितदू-

अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्ध्ये ॥

रीकरणोपयोगात्परिणामालंकारो नतु रूपकमुपमा वा । पंकजस्य प्राधान्या-
योगात्साधारणधर्मप्रयोगाच्चेति संक्षेपः । अत्र पंकजं स्वर्गंगासंबन्धि बोध्यम् ।
तस्य जलक्रीडागतदेवीकेशस्थभ्रमरीसंबन्धोपपत्तेः । अन्यस्य भ्रमरीमात्रसं-
बन्धो घटते देवीकेशगतत्वं तु नैव ॥ २ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ अलंकारे-

१ केचित्तु परिणामालंकारस्य स्पष्टप्रतिपत्तये प्रकारान्तरेण विश्रहं कुर्वति । चरणभूतं पंकजमिति मध्यमपदलोपी
समासः । २ 'विघ्नोऽंतरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । ३ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । उपमेयं पुरुषादि व्याघ्रा-
दिभिरुपमानपदैः सह समस्यते । परं साधारणधर्मप्रयोगाभावे । यथा पुरुषव्याघ्रः ।

ध्वति॥ बालानां बालसदृशानामल्पबुद्धीनामलंकारेषूपमादिषु अवगाहनसिद्धये
बुद्धिप्रवेशसिद्धयर्थं तेषामलंकाराणां ललितः सुंदरः स्पष्ट इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षण-
योरुदाहरणस्वरूपकथनयोः संग्रहः संक्षेपः । इहास्माभिरिति शेषः । क्रियते ।

ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ३ ॥

अलंकारलक्षणमाह दंडी । काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षत इति । गु-
णानां शोभाकरत्वेऽपि रसधर्मत्वान्नातिव्याप्तिः । शब्दालंकारास्त्वह न लक्षिताः

१ ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा इति तल्लक्षणम् । ते च माधुर्यो-
जः प्रसादाख्याः । तत्र गुणस्थानमाह । गलितत्वमिवाह्लादपदव्या हृदये दधत् । माधुर्यं नाम शृंगारे प्ररोहं गाहते गुणः ।
आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम् । करुणे विप्रलम्भे तच्छांतिं चातिशयान्वितम् । ओजोलक्षणमाह । दीप्त्यात्माविस्मृतेर्हेतुरो-
जोवीररसस्थितेः । बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु । यद्वशाज्ज्वलितमिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः । प्रसादलक्ष-
णमाह । शुष्केधनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहस्रैव यः । व्याप्तोत्पन्न्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः । स चौजसि शुष्केधना-
ग्निवत्स्थितः । माधुर्यं स्वच्छशर्कराजलवत् । यो गुणोऽन्यद्व्याप्यं चित्तं ज्ञाटित्येव रसेन व्याप्नोति स प्रसादः । अयं सर्वेषु
रसेष्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यंग्यतया स्थितः । २ अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः ।

सुगमत्वात् ॥ ३ ॥ मुख्यत्वादुपमास्वरूपमाह ॥ उपमेति ॥ यत्र श्लोकादौ द्वयो-
र्वर्ण्यवर्ण्ययोरर्थयोः सादृश्यलक्ष्मीः साधर्म्यशोभा शोभाविशिष्टं साधर्म्यमि-
त्यर्थः । पूर्वपदार्थस्य विशेष्यस्य प्राधान्यान्वये चमत्कारात् । यथा कुमारसंभवे । त-
थैव तस्थुः फणरत्नशोभा इत्यत्र । तदुक्तं तर्कशास्त्रे । सविशेषणौ हि विधिनिषेधौ

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ॥

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ॥ ४ ॥

सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसंक्रामतः । सति विशेषणबाधे विशेष्यमुपसं-
क्रामत इति । उल्लसति अधिकं प्रकाशते । तत्रोपमा । यथा शब्दो निदर्शनार्थं स-
र्वत्र । यथा हे कृष्ण ते तव कीर्तिः हंसीव वरटेव । वरटा वरला हंसीत्यभिधानात् ।

१ पूर्वपदार्थं विशेष्यं मत्वा तस्यैव प्राधान्येनान्वयस्वीकारे चमत्कारात् । २ गुणदोषौ बुधो गुह्यं निदुक्षेडाविवे-
श्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कंठे नियच्छति ।

स्वर्गंगां नाकनदीं अवगाहते प्रविशति । तत्र मज्जतां मुखेभ्यः प्रसरणादिति भावः । अत्र कृष्णेत्यस्याविद्यमानवत्त्वे हंसीवशब्दात्परस्य तवेति पदस्य ते इत्यादेशः । सादृश्यलक्षणमाह रुद्रटः । अन्योन्यधर्मवत्त्वं तु स्पष्टं सादृश्यमुच्यत इति । अत्र वर्ण्यमुपमेयं न्यूनगुणमवर्ण्यमुपमानमधिकगुणम् । प्रसिद्धं च । त-

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ॥

एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥ ५ ॥

धर्मयोरभेदविवक्षाया इवादयो वाचका इति संप्रदायः ॥ ४ ॥ अस्योपमालंकारस्य चत्वारोऽवयवाः । उपमेयं उपमानं धर्मो वाचकश्चेति । तेषां निबन्धने पूर्णा यथा संभवं गम्यत्वे च लुप्तेति सिद्धांतः । तत्र पूर्णा दर्शिता । इदानीं लुप्ताभेदानाह ॥ वर्ण्येति ॥ वर्ण्योपमानधर्माणां उपमेयोपमानसाधारणधर्माणां उपमावाचकस्य

१ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । २ तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयोधर्मसजातीयभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यम् ।

सादृश्यद्योतकस्य इवादेर्वाचकस्य तुल्यादेर्वा चतुर्णां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । एकद्वित्र्यनुपादानैः । एकश्च द्वौ च त्रयश्च एकद्वित्रयः तेषां अनुपादानैर्लोपैरष्टधा भिन्ना लुप्तोपमा भवति । लुप्तावयवा उपमा लुप्तोपमेति मध्यमपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । एकादीनां विषयभेदेऽपि साहित्यविवक्षायां द्वंद्वः । बहुव्रीहौ तु एकद्वित्रा इति स्या-

तडिद्गौरींदुतुल्यास्या कर्पूरंती दृशोर्मम ॥

कांत्या स्मरवधूयंती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ ६ ॥

दिति संक्षेपः ॥ ५ ॥ उदाहरणान्याह ॥ तडिद्गौरीति ॥ तडिदिव गौरी गौरवर्णा । अत्र समासे वाचकलोपः उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायकसूत्रमूलः । इंदुतुल्यास्या इंदुना तुल्यमास्यं मुखं यस्याः सा तथोक्ता । अल्हादकत्वेनेति शेषः । अत्र धर्मलोपोऽविवक्षामूलः । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपो-

ऽभिमत इति कैयटोक्तेः । अदर्शनं लोप इति संज्ञाप्रवृत्तेश्च । मम दृशोर्नेत्रयोः
कर्पूरमिव आचरति कर्पूरति कर्पूरति सा कर्पूरंती । प्रथमायां निषेधेऽपि क्वचिदं-
गीकारात्किंबंताल्लटः शत्रादेशः । अत्राप्याल्हादकत्वेनेति शेषः । तस्य धर्मस्य
लोप ऐच्छिकः । वाचकस्य क्तिप्प्रत्ययस्येवशब्दस्य तु शास्त्रकृतः । कांत्या
लावण्येन । आत्मानमिति शेषः । स्मरवधूमिव रतिमिव आचरति मन्यते इति

यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः ॥

स्मरवधूयति स्मरवधूयति सा तथोक्ता । स्वं रतितुल्यं मन्यमानेत्यर्थः । तन्वी कृ-
शांगी मया रहः रहसि अव्ययमेतत् । दृष्टा । अत्र आत्मानमित्यस्य गम्यमानत्वा-
दुपमेयलोप ऐच्छिकः इवशब्दस्य तु शास्त्रकृतः । कदाचित्काचिदिति शेषः ॥६॥
यदिति ॥ तत्र रहसिमेमम तया तन्व्यासह यन्मेलनं समागमः चपरं यः तद्रतेः ला-

भः तत्पूर्वानुभूतं । एतदधुना स्मर्यमाणं द्वयमपीति शेषः । अवितर्कितसंभवं अचिं-
तितोपलंभं हेतुभूतं विशेषणमेतत्काकतालीयम् । अत्र समासे स्त्रीसमागमोपमा
तत्र वाचकोपमानलोपः तद्वितार्थे च तदास्वादोपमा तत्रोपमानमात्रलोपः । त-
थाहि । काक इव तालमिव काकतालमिति इवार्थे तत्पुरुषः तत्रेवशब्दस्योक्तार्था-
नामप्रयोगइति शास्त्रसिद्धोलोपः । समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकात् । मयूरव्यंस-

तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥७॥

कादयश्चेति सूत्रप्राप्तिः सह सुपेति वा । उपमानलोपस्तु कामिनीकामुकयोर्मेलनं
काकतालमित्युक्तेः । पुरुषागमनस्य काकागमनमुपमानं योषागमनस्य ताल-
फलपतनमुपमानं तयोर्मेलनस्य च काकतालमेलनमुपमानं तस्य गम्यमानत्वा-
ल्लोपः । समासार्थानंतर्गतत्वाद्वैच्छिकः । एवं समासार्थे वाचकोपमानलोपः तद्वितार्थे
तु काकतालमिव काकतालीयमिति इवार्थे छप्प्रत्ययः । तत्र काकतालसमागमजन्य

आस्वादः कांतकृतकामिन्युपभोगस्योपमानम् । तस्य गम्यमानत्वादौच्छिकलोपः
छप्रत्ययस्तूपमावाचकः । अवितर्कितसंभवमिति उभयत्र साधारणो धर्मः । काक-
तालशब्दयोर्निजकर्मणोर्लक्षणेति संक्षेपः । चतुर्थे चरणे अभवत्किं ब्रवीमि त इति
पाठांतरकल्पने समासार्थे धर्मोपमानवाचकलोपः । तद्वितार्थे च धर्मोपमानलोपः
अवितर्कितसंभवमिति पदलोपात् । पाठांतरकल्पनाभावे तु मदीयं पद्यमुदाहर-
णीयम् । यथा रामस्य पथि राक्षस्याः संगमस्तद्वधश्च यः । पुण्यैरजाकृपाणीयं
मुनीनामभवद्द्वयमिति । एतेऽष्टौ लुप्ता भेदाः संभवन्ति । तत्रैको भेदस्त्रिलोपपक्षे धर्मो-
पमानवाचकलुप्तेति १ द्विलोपपक्षे भेदचतुष्टयम् । धर्मवाचकलुप्ता २ वाचकोपमेय-
लुप्ता ३ वाचकोपमानलुप्ता ४ धर्मोपमानलुप्ता चेति ५ एकलोपपक्षे च त्रयो भेदाः ।
वाचकलुप्ता ६ धर्मलुप्ता ७ उपमानलुप्ता चेति ८ । लुप्तोपमापि तदर्थध्याहारेण

१ विश्वामित्रादीनाम् ।

पूर्णोपमा भवति । एषैव सर्वालंकारमूलभूता । तदुक्तं चित्रमीमांसायाम् । उप-
मेका शैल्लषो संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् । रंजयति काव्यरंगे नृत्यन्ती तद्विदां
चेत इति । अन्येऽपि भेदाः काव्यप्रकशकाव्यादर्शादिषु संति । इह तु विस्तरभयान्न

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ॥

इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ ८ ॥

लिखिताः ॥ ७ ॥ उपमानेति ॥ एकस्यैव वर्ण्यस्यैव वस्तुनः यदुपमानोपमेयत्वं
उपमानत्वं कल्पितमुपमेयत्वं तु यथार्थमिति बोध्यम् । तदिंदुश्चंद्र इंदुरिव चंद्र इव
श्रीमान्सुंदर इत्यादौ द्रष्टव्यमिति शेषः । अनन्वयः नास्त्यन्वयः प्रकारद्वयसंबंधो

१ नर्तकी । २ भिन्नभिन्नदेशान् । ३ रंगमंडपे । ४ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयो-
र्युद्धं रामरावणयोरिव ।

यस्मिन्स तथोक्तः । अत्रोपमेयस्यातुल्यत्वे पर्यवसानम् ॥८॥ पर्यायेति ॥ द्वयो-
र्वर्ण्यावर्ण्ययोः पर्यायेण परिक्रमेण तत्तु उपमानोपमेयत्वं चेत्तर्हि उपमेयोपमा
मता उपमेयाभ्यां उपमा उपमेयोपमा इति व्युत्पत्तेः । कविभिरिति शेषः । प-

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ॥

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ ९ ॥

रस्परतुल्यत्वेन इतरसादृश्यव्यवच्छेदः फलमस्याः । हे राजन् त्वयि धर्मः सुकृतं
अर्थः समृद्धिरिव पूर्णश्रीः संपूर्णशोभः अस्तीति शेषः । अर्थश्च धर्म इव पू-
र्णश्रीः अस्तीत्यस्य गम्यमानत्वात्प्रायेणाप्रयोगः । अस्ति भवतिपरः । प्रथमपु-

१ पूर्वोदाहरणे श्रीमच्चस्य धर्मस्योपादानमस्ति इह तु गगनादेवैपुल्यादिधर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः । २ खमिव
जलं जलमिव खं हंस इव चंद्रश्चंद्र इव हंसः । कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि । पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्म उपात्तः
इह निर्मलत्वादिधर्मो नोपात्त इति भेदः ।

रुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्योक्तेः । अनुलोमो विलोमश्च क्रमः पर्याय इ-
प्यत इति शाश्वतः ॥ ९ ॥ प्रतीपमिति ॥ उपमानस्य अधिकगुणस्य उपमेय-
त्वप्रकल्पनं न्यूनगुणत्ववर्णनं प्रतीपम् । प्रतिगच्छन्ति आपो यस्मिन्निति प्रतीपं
निम्नोन्नतस्थलं तत्सादृश्यादलंकारे लक्षणा । ऋक्पूरित्यादिना समासांतोऽका-

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ॥

त्वंल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ १० ॥

रप्रत्ययः । द्यंतरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति ईदादेशः । प्रतीपादयः स्वभावाद्गौणा ए-
वेति प्रांचो वृद्धाः । पद्मं कमलं त्वल्लोचनसमं त्वन्नेत्रतुल्यं रुचेति शेषः । अत्र

१ यत्त्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तर्दिदीवरं मेवैरंतरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वद्गमना-
नुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ अत्र कांतीत्यादि धर्मोपादानात्पूर्वोदाहरण-
वैलक्षण्यं बोध्यम् ।

पद्मस्य वर्ण्यत्वनिबंधनात्रेत्रस्य च तद्विपरीतत्वकल्पनाच्च लक्षणानुगमः । विधु-
श्रंद्रस्त्वद्वक्रसदृशः । हेप्रिये इति संबोधनं कल्प्यम् । चारुत्वद्योतनार्थं पुनरप्युदा-
हरणम् ॥ १० ॥ अन्येति ॥ अन्योपमेयलाभेन अन्यस्य उपमेयत्वलाभेन वर्ण्य-
स्य प्रस्तुतस्यानादरश्च तत्प्रतीपम् । उपमानलाभकथनेन स्तुतिः पर्यवसायिनी ।

अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ॥

अलं गर्वेण ते वक्रकांत्या चंद्रोऽपि तादृशः ॥ ११ ॥

हेप्रिये ते वक्रकांत्या मुखशोभया हेतुना गर्वेणालं न किंचित्साध्यम् । गम्य-
मानापि क्रिया कारकविभक्तिप्रयोजिकेति करणत्वात्तृतीया । अन्यथा चतुर्थी
स्यात् । चंद्रोऽपि तादृशः त्वद्वक्रसदृशः । चंद्रस्य न्यूनगुणत्वात्प्रतीपम् ॥ ११ ॥

१ गर्वमसंभाव्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे । संतीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि ॥
पूर्वोदाहरणे कांत्वेति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः ।

वर्ण्येति ॥ वर्ण्योपमेयलाभेन वर्ण्यं च तदुपमेयं च वर्ण्योपमेयं तस्य लाभेन
प्राप्त्या भावप्रधाननिर्देशो वा । अन्यस्यानादरोऽपि तथा प्रतीपमित्यर्थः । हे-
मृत्यो ते तव क्रौर्यदर्पः क्रूरत्वगर्वः कः । प्रश्ने कुत्सायां वा किंशब्दः । कुत्साप्रश्न-

वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ॥

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः संति हि स्त्रियः ॥ १२ ॥

वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ॥

वितर्केषु क्षेपे किंशब्द उच्यत इति शाश्वतः । हि यस्मात्स्त्रियः त्वत्तुल्याः त्वदु-
पमेयभूताः संति । अतो निरुपमत्वगर्वो व्यर्थ इति भावः ॥ १२ ॥ वर्ण्येनेति ॥
वर्ण्येन सह अन्यस्य उपमायाः अनिष्पत्तिवचः असंभवोक्तिरपि तत्प्रतीपम् । हे-

१ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृष्यः । ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्ज-
नानाम् । २ निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपिता यान्यस्यावर्ण्यस्योपमा तस्या इत्यर्थः । ३ त्वं उपमेयभूतो यासां ताः ।

मुग्धाक्षि अंबुजं त्वन्मुखाभं त्वद्वक्रसदृशमिति मुधापवादो मिथ्याभिशापो न तु साम्यम् । किल प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ प्रतीपमिति ॥ उपमानस्य कैमर्थ्यं व्यर्थत्वं मन्यते यत्तदपि प्रतीपम् । यत्तदोरध्याहारः । चेद्यदि तस्याः वदनं दृष्टं तर्हि पद्मेन किं इ-

मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलांबुजम् ॥ १३ ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते ॥

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिदुना ॥ १४ ॥

विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत् ॥

दुना च किं न किं चित्साध्यमित्यर्थः । क्षेपे किंशब्दः ॥ १४ ॥ विषयीति ॥ यद्विषयस्य उपमेयस्य विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयिण उपमानस्य अभेदता-

१ आकर्ण्य सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि । शशांकस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते । २ तदोजसस्तद्यशसः स्थिता-
विमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा । तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुंडलनां विधोरपि ।

द्रूप्याभ्यां भेदाभावतद्रूपत्वाभ्यां रंजनं रक्तीकरणं तद्रूपकम् । तदाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः आधिक्योक्त्या न्यूनत्वोक्त्या अनुभयोक्त्या च त्रिधा भवति । रूपवत्करोतीति रूपयतीति रूपको लक्षणाविशेषः । रूपयुक्तं करोतीत्यर्थः ।

रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ १५ ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ॥

अयमास्ते विनाशं भुस्तार्तीयिकविलोचनम् ॥ १६ ॥

सोऽस्त्यस्मिन्निति रूपकमलंकारः । लक्षणाप्रपञ्चस्तु मत्कृते कोविदानंदे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ अयमिति ॥ प्रतिलोमक्रमेणोदाहरणान्याह । विवक्षायाः स्वातं-

१ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन्सरस्वा वादद्युतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एको वाक्ति प्रथमनि-
हतं कैटभं कंसमन्यस्तत्त्वं स त्वं कथय भगवन्को हतस्तत्र पूर्वम् ॥ अयं हीत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतं पुरदाहकत्वरूपं
साधर्म्यमुपात्तम् । इह तु जगद्रक्षकत्वादिकं तद्रम्यमानमिति भेदः । २ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कांतासु कनकेषु च । तासु
तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥ अयमास्त इत्युदाहरणे शंभुसादृश्यं गम्यमानमिह त्वनासक्तिरूपं तदुपात्तमिति भेदः ।

ज्यात् । वक्तुर्विवक्षापूर्विका शब्दार्थप्रतिपत्तिरिति व्याडिवचनात् । अयं राजा
साक्षाद्गर्जतिः प्रत्यक्षं शिव एव । हिशब्दो निश्चयार्थे । येन क्षणात् पुरः । य-
द्यपि क्षणेनैव वक्तुं युक्तम् अपवर्गेतृतीयेति सूत्रात् । तथापि बुद्धिकल्पितापादान-
त्वस्वीकारात्पंचमी । दग्धाः रिपूणामिति शेषः । अत्र अनुभवाभेदरूपके राजा

शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ॥

अयं तार्तीयिकविलोचनं विना तृतीयनेत्रं विना । तृतीयशब्दात्स्वार्थे ईक-
कप्रत्ययः । शंभुरास्ते शिवो वर्तते । आस उपवेशने इत्यस्य वृत्त्यर्थत्वं धातू-
नामनेकार्थत्वात् न्यूनाभेदरूपकम् ॥ १६ ॥ शंभुरिति ॥ अद्येदानीं एषः इति
पाठे वर्णनीयोऽसौ राजा शंभुः समदृष्टितां द्विनेत्रत्वं स्वीकृत्य गृहीत्वा । सम-

१ राजा । २ अपवर्गे तृतीया । अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृतीया स्यात् ।
३ त्वय्यागते किमिति वेपत एव सिंधुस्त्वं सेतुमंथकृदतः किमसौ विभेति । द्वीपांतरेऽपि नहि तेऽस्त्यवशंवदोऽद्य त्वां
राजपुंगव निषेवत एव लक्ष्मीः ॥ शंभुर्विश्वमित्यत्र विश्वसंरक्षकत्वं सादृश्यमुपात्तम् । इह तु नेति भेदः ।

दृष्टिना स्वीकारस्तु भाललोचस्य गोपनेन विवक्षितः । अन्यथा आधिक्यं न
सिध्येत् । पूर्वं विषमदृष्टित्वादिति भावः । विश्वमवति जगद्रक्षति न तु संहरती-
ति भावः । अत्राधिक्यभेदरूपकम् । ताद्रूप्योदाहरणान्याह । अस्याः कामि-

अस्यां मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानंदे किमिन्दुना ॥ १७ ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता ॥

न्याः मुखेन्दुना वक्रचंद्रेण नेत्रानंदे लब्धे प्राप्ते सति इन्दुना किं प्रयोजनं न
किंचिदित्यर्थः । अत्रानुभयताद्रूप्यरूपकम् ॥ १७ ॥ साध्वीति इयं साध्वी
पतिव्रता असुधासागरोदिता सुधासमुद्रादनुत्पन्ना अपरा द्वितीया लक्ष्मीरिति

१ किं पद्मस्य रुचिं न हंति नयनानंदं विधत्ते न किं वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् । वक्रेदौ
तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव विबाधरे ॥ अस्या मुखेन्दुनेत्यत्र किमिन्दुनेति
पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकम् इह । त्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विशेषः । २ अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो
हरिः । अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ।

न्यूनताद्रूप्यरूपकम् । अयं मुखचंद्रः कलंकिनश्चंद्रादतिरिच्यते । निष्कलंकत्वा-
दधिको भवतीत्यधिकताद्रूप्यरूपकम् ॥ १८ ॥ परिणामइति ॥ विषयी आरो-
पविषययुक्तश्चंद्रादिः विषयात्मना विषयो मुखादिः तद्रूपेण । क्रियार्थः क्रियायै

अयं कलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोऽतिरिच्यते ॥ १८ ॥

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥

इति क्रियार्थः क्रियासाधकश्चेत्तर्हि परिणामः । उदाहरणम् । मदिरेक्षणा मादक-
नेत्रा काचित्प्रसन्नेन दृग्बजेन दृग्भूतं अब्जं दृग्बजं तेन । मध्यमपदलोपी समा-
सः न तु मयूरव्यंसकादिः । तस्य रूपकविषयत्वात् । वीक्षते पश्यति कमलं हि

१ किममुभिर्गल्पितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीममुतामनः । मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेदुपरां विबुधः
स्मरः ॥ अत्र दमयंतीकृतचंद्रोपालंभे प्रासिद्धचंद्रो न निर्वाणकालिकमनःप्रवेशतात्पर्यविषयः । मनश्चंद्रे लीयत इति श्रुतेः ।
किं तु नलमुखचंद्र एवेति । ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकम् । रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वाभेदप्रपञ्चनं
तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ।

स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति परिणामः । अत्र अदृक् दृक् संपद्यते
तथाभूतं दृग्भूतमिति प्रथमार्थे तत्पुरुषः । एवं च परिणामाभिव्यक्तिर्न तु मयूरव्यं-
सकादिः । समासांतस्य रूपकविषयत्वादिति नव्या एवमन्यत्र ॥ १९ ॥ बहुभि-

प्रसन्नेन दृग्बजेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ १९ ॥

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ॥

रिति ॥ एकस्य वस्तुनः बहुभिः कर्तृभिः बहुधा बहुभिः प्रकारैः उल्लेखाद्वितर्का-
द्धेतोरुल्लेखनामालंकार इष्यते । उदाहरणम् । स कृष्णः स्त्रीभिः कामः कंदर्प-
रूपः ऐक्षि वितर्कितः । अर्थिभिर्याचकैः स्वर्गद्रुमरूप ऐक्षि । शत्रुभिः कालः मृ-

१ तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय । व्यामग्राह-
स्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदंचदक्षं कृष्णादन्वीयमानः क्षणमजलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ।

(१ मूल्यम् । २ कौतुकेन उदंचती अक्षिणी यास्मिन्कर्मणि यथा तथा ।)

त्युरूप ऐक्षि । अत्र रूपकमपि ज्ञेयम् ॥२०॥ एकेनेति ॥ एकेन कर्त्रा एकस्येति
शेषः । विषयभेदतः स्थानकभेदात् । बहुधा उल्लेखेऽपि असाबुल्लेखो ज्ञेयः । उदा-
हरणम् । अयं राजा वचसि वचनविषये गुरुर्महान्वाचस्पतिश्च । कीर्तौ यशसि

स्त्रीभिः कामोऽर्थभिः स्वर्द्धुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥२०॥

एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ॥

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥ २१ ॥

स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयम् ॥

अर्जुनः शुभ्रः पार्थश्च । शरासने धनुषि भीष्मो भयंकरो गांगेयश्च । अत्र श्लेषो रू-
पकं च ज्ञेयम् ॥२१॥ स्यादिति ॥ स्मृतिभ्रांतिसंदेहैः स्मरणभ्रमसंशयैः करणै-

१ वितर्केऽपि । २ गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यौवतैः । यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् । ३ अकृशं
कुचयोः कृशं विलम्बे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे । अधरेऽरुणिमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम् ।

स्तदंकालंकृतित्रयं ते अंकाः यस्य तत्तदंकं तद्वाचकशब्दयुक्तनामकं अलंकृतीनां
त्रयं स्यात् । स्मृतिवर्णने स्मृतिमान् भ्रांतिवर्णने भ्रांतिमान् संदेहवर्णने संदेहः ।
प्रत्वर्तीयोऽकारप्रत्ययांतः संदेह इति केचित् । प्रथमज्ञानमनुभवः तस्य पुनर्नवी-

पंकजं पश्यतः कांतामुखं मे गाहते मनः ॥ २२ ॥

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पंकजम् ॥

भावः स्मृतिः । मिथ्याज्ञानं भ्रांतिः । अनुभवभ्रमयोगः संदेहः । उदाहरणम् । पं-
कजं पश्यतः मे मनः कांतामुखं गाहते प्रविशति स्मरतीत्यर्थः ॥२२॥ अयमिति ॥
अयं प्रमत्तमधुपः उन्मत्तभ्रमरः मत्तो मद्यपश्चेति श्लेषः । त्वन्मुखं पंकजं वेत्ति । अ-

१ दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्ताम् । उद्धीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्ज-
लनिधिमंथनस्य शौरिः ॥ पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्संबन्धिनो जलनिधिमंथन-
स्यापि स्मृतिरिति भेदः । २ पलाशकुसुमभ्रांत्या शुकतुंडे पतत्यलिः । सोऽपि जंबूफलभ्रांत्या तमालिं धर्तुमिच्छति ॥ अत्रान्योन्य-
विषयभ्रांतिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

स्माकं तु पंकजं वा सुधांशुर्वेति निर्णयो नास्ति किंतु संदेहद्वयमस्तीत्यर्थः । मधुप-
स्य तु भ्रांतिरेव ॥ २३ ॥ शुद्धेति ॥ अन्यस्याप्रस्तुतस्य आरोपार्थः आरोपहे-

पंकजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥ २३ ॥

शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिन्दवः ॥

नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहम् ॥ २४ ॥

तुकः यो धर्मनिन्दवः अपलापः निषेध इति यावत् । शुद्धा केवला अपह्नु-
तिरलंकृतिर्भवति । शुद्धत्वं च निह्नुत्वस्य परस्मिन्नारोपाभावः । उदाहर-

१ जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः । किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयंत्रस्य दुर्जनाः ॥ पूर्वोदाहृतसंदेहः प्रसि-
द्धकोटिकः अयं तु कल्पितकोटिक इति भेदः । २ अंकं केऽपि शशकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च
संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इंदौ यद्वलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सांद्रं निशि पीतमंधतमसं कुक्षिस्थमार्चक्ष्महे ॥
नायं सुधांशुरित्यत्र नेतिशब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः । इह तु परमतत्त्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमतत्वसूचनादर्थगम्य इत्यर्थः । एकत्रा-
नेकापह्नुत्वरूपतयाप्यत्र वैचित्र्यं बोध्यम् ।

(१ कवयः । २ वयं त्विति शेषः ।)

॥ १२ ॥

णम् । अयं दृश्यमानः सुधांशुश्चंद्रो न । तर्हि किं व्योमगंगासरोरुहं स्वर्ग-
गापुंडरीकम् । अत्र सर्वनाम्ना धर्मनिर्देशः ॥ २४ ॥ स इति ॥ स धर्मनिन्दवः
युक्तिपूर्वो हेतुयुक्तश्चेत्तर्हि हेत्वपह्नुतिरुच्यते । हेतुयुक्ता अपह्नुतिर्हेत्वपह्नुतिः ।
उदाहरणम् । दृश्यमानः तीव्रः संतापकारी अयमिदुर्न निशि रात्रावर्कोऽपि न

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः ॥

नैर्दुस्तीव्रो न निश्चयः सिंधोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥ २५ ॥

स्यात् उदित इति शेषः । तर्हि कः सिंधोरुत्थित और्वः । और्वस्तु वाडवो वड-
वानल इत्यमरः । हरिवंशे उर्वस्य मुनेः क्रोधान्निः सागरे स्थापित इति प्रसिद्धम् ।
कालिकापुराणे च कामदाहे हरक्रोधान्निर्वडवारूपेण ब्रह्मणा जठरे गृहीतोऽद्यापि

१ मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघटनव्रणकिणः स्फुरतीदुमध्ये । छायामृगः शशक इत्यपि पामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि
तत्र नहि प्रसक्तिः ॥ मंथानश्चासौ भूमिधरः तस्य मूलानि तेषां शिलाः तासां सहस्रं तेन संघट्टः तस्य व्रणः तस्य किणः ।

समुद्रे रक्षित इति स्थितम् । तन्मध्ये प्रथमपक्षे उर्वाज्जात और्व इति व्युत्पत्तिः २५
अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र अन्यवस्तुनि तस्य प्रकृतस्यारोपार्थः यः धर्मनिहवः सः
पर्यस्तापन्हुतिः । उदाहरणम् । अयं सुधांशुश्चंद्रो न तर्हि किं वस्तु सुधांशु-

अन्यत्रतस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हुतिश्च सः ॥

नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥ २६ ॥

भ्रांतापन्हुतिरन्यस्य शंकायां भ्रांतिवारणे ॥

रिति प्रश्नः । प्रेयसीमुखं सुधांशुरित्युत्तरम् । चंद्रे चंद्रत्वनिहवः प्रियामुखे त-
दारोपार्थः ॥ २६ ॥ भ्रांतेति ॥ अन्यस्य शंकायां सत्यां प्रस्तुतेन भ्रांतिवारणे कृते
सति भ्रांतापन्हुतिः । उदाहरणम् । हे सखि सोत्कंपं तापं कः करोति इति श्रुत्वा

॥ १३ ॥

१ हालाहलो नैव विषं विषं रमौ जनाः परं व्यैत्ययमत्र मन्वते । निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां
मुह्यति निद्रया हरिः ।

(१ किंतु इत्यध्याहारः । २ केवलम् । ३ वैपरीत्यम् ।)

ज्वरः किमिति पृष्टे हे सखि ज्वरो न किंतु स्मर इति सत्यमुत्तरं ज्वरत्वस्य
निहवो भ्रांतिवारणार्थः ॥ २७ ॥ कैतवेति ॥ व्याजाद्यैः पदैर्निन्दुतेर्व्यक्तौ सत्यां

तापं करोति सोत्कंपं ज्वरः किं न सखि स्मरः ॥ २७ ॥

कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निन्दुतैः पदैः ॥

कैतवापन्हुतिः । उदाहरणम् । कांतादृक्पातकैतवात् कामिनीकटाक्षमिषात् स्मर-

१ व्याजाद्यैरिति पदोपादानेन मिषकपटछलछद्मकैतवादयो गृह्यन्ते । २ अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तांते कथिते
तस्य ज्वरसाधारण्यादजुबुद्ध्या सख्या ज्वरः किमिति पृष्टे न सखि इति तच्चोक्त्या भ्रांतिवारणं कृतम् । यथा वा ।
नागरिक समधिकोन्नतिरिह महिषः कोऽयमुभयतः पुच्छः । नहि नहि करिकलभोऽयं शुडादंडोऽयमस्य न तु पुच्छः ॥
पूर्वोदाहरणे संदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरत्वापन्हवः । ज्वरः किमिति प्रश्नेन तद्विषयसंदेहावगमात् । इह तु महिषत्वनि-
श्चयरूपभ्रांतिविषयस्य महिषत्वस्येति ततो भेदः । जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं गले कस्तूरीयं शिरसि शशिशिखा
न कुसुमम् । इयं भूतिर्नागे प्रियविरहजन्मा धवलमा पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां प्रहरसि ॥ दंडी त्वत्र तच्चाख्या-
नोपमेत्युपमाभेदं मेने । यदाह । न पद्मं मुखमेवेदं न भृंगौ चक्षुषी इमे । इति विस्पष्टसादृश्यात्तच्चाख्यानोपमा मता इति ॥
अत्र कल्पितभ्रांतिर्जटा नेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया पूर्ववत्प्रश्नाभावात् । (१ निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादिति भावः ।)

नाराचाः कामबाणाः निर्योति कटाक्षत्वंमिषमात्रं कामबाणत्वं तु सत्यमित्यपन्ह-
वः ॥२८॥छेकेति ॥ अन्यस्य शंकातः शंकायां सत्याम् । सप्तम्यास्तसिद्ध । तथ्य-

निर्योति स्मरनाराचाः कांतादृक्पातकैतवात् ॥ २८ ॥

छेकापन्हुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिन्हवे ॥

प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः ॥ २९ ॥

निन्हवे सति छेकापन्हुतिः छेकस्य चतुरस्यापन्हुतिः । उदाहणम् । प्रजल्पन्सन्

१ रिक्तेषु वारिकथया विपिनोदरेषु मध्यान्हजृम्भितमहातपतापतप्ताः । स्कंधांतरोत्थितदवाग्निशिखाछलेन जिह्वां प्रसार्य
तरवो जलमर्थयन्ते । २ सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमांचम् । नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि
हैमनः पवनः ॥ प्रजल्पन्नित्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथा योजनमिह त्वनेकेषामिति भेदः । पद्मे त्वन्नयने स्मरामि
सततं भावो भवत्कुंतले नीले मुह्यति किं करोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः । इत्युत्स्वप्रवचो निशम्य सरुषा निर्भ-
र्त्सितो राधया कृष्णस्तत्परमेव तद्वचपदिशन्क्रीडाविटः पातु वः ॥ वदंती जारदृत्तांतं पत्यौ धूर्ता सखीधिया । पतिं
बुध्वा सखि तैतः प्रबुद्धास्मीत्यपूर्ययत् । (१ केशपाशे । २ स्वकामुकवार्ताम् । ३ काचित्कामिनी । ४ सखीभ्रमेण ।
५ ततः उक्तवृत्तांतानंतरं प्रबुद्धा जागरणवती । ६ पूरितवती ।)

॥ १४ ॥

मत्पदे लग्न इति नायिकाया उक्तौ कांतः किमिति सरुषाः प्रश्नः । कांतो नहि
नैव किंतु नूपुरो मंजीरः । मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । यद्यपि जल्पधातुर्व्य-
क्तायां वाचि प्रवर्तते तथापि धातूनामनेकार्थत्वादुपसर्गयोगाद्वा प्रजल्पन्निति
नूपुरविशेषः ॥ २९ ॥ संभावनेति ॥ वस्तुहेतुफलात्मना वस्तुहेतुफलस्वरू-

संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ॥

उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे ॥ ३० ॥

पेण तदन्येषामिति शेषः । संभावना उत्प्रेक्षा स्यात् । उत् उर्ध्वं गता प्रेक्षा दृष्टिः
प्रज्ञा वा यस्यां सेति व्युत्पत्तेः । वितर्कं कुर्वतो दृष्टिर्हि तथा प्रसिद्धा । वर्णनीयस्य
वस्तुनः तदन्यवस्तुस्वरूपेण वितर्कः वस्तूत्प्रेक्षा स्वरूपोत्प्रेक्षा चोच्यते । प्रकृ-
तस्याहेतोर्हेतुत्वेनाफलस्य फलत्वेन च कल्पना क्रमेण हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा

चोच्येते । हेतूत्प्रेक्षायां तृतीयांतात्पंचम्यंताद्वा पर इवादिशब्दः । फलोत्प्रेक्षायां चतुर्थ्यंतात्तुमंताद्वा पर इवादिरिति प्रायेण भेदः । इवादिस्तु इव नूनं किं प्रायः ध्रुवं असंशयं किमु वा न ननु खलु स्विच् आहोस्विच् उत उताहो शंके वेद सत्यं क्रियापदं च वितर्कार्थमिति । एषामध्याहारे गम्योत्प्रेक्षा । अध्याहतपदस्यापि यूपमद्युपपदे इत्यादिज्ञापकादन्वयो युक्तः । तद्भेदानाह । अत्राद्या वस्तूत्प्रेक्षा उक्तानु

धूमस्तोमं तमः शंके कोकीविरहशुष्मणाम् ॥

क्तास्पदा उक्तविषयाऽनुक्तविषया चेति द्विविधेत्यर्थः । परे द्वे सिद्धासिद्धास्पदे सिद्धविषये असिद्धविषये चेति प्रत्येकं द्विविधे । साधारणधर्मद्योतनं च संभावनामूलम् ॥ ३० ॥ उदाहरणम् ॥ धूमेति ॥ तमो ध्वांतं कोकीविरहशुष्मणां चक्रवाकीविरहाग्नीनाम् । चक्रवाके वृके कोक इति वैजयंती । बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मैत्यमरः । धूमस्तोमं धूमपटलं शंके । अत्र तमोविषयः धूमस्तोमो विषयीत्युक्तास्पदा ।

तमः अंगानि लिंपतीव व्याप्नोतीति शेषः । अत्र तमोव्यापनमध्याहतविषयः । अंगलेपनं विषयीत्यनुक्तास्पदा । श्लोकपूरणार्थं पुनरप्युदाहरणमाह । नभ

लिंपतीव तमोऽंगानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ ३१ ॥

आकाशं अंजनं कज्जलं वर्षतीव तमो व्याप्नोतीति शेषः । ततोऽनुक्तास्पदेयम् । प्रथमोदाहरणे पदार्थोत्प्रेक्षा द्वितीयोदाहरणे वाक्यार्थोत्प्रेक्षेति भेद इत्येके ॥ ३१ ॥

१ बालेंदुवक्त्राप्यविकासभावाद्बभूवुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसंतेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ अत्र पलाशमुकुलानां वक्रत्वलौहित्यसंबन्धेन निमित्तेन वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबन्धि सद्यः कृतनखक्षततादात्म्यं संभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्मसंबन्धो गम्यः । इह तूपात्त इति भेदः । न चेशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु लिंपतीवेत्युदाहरणे लेपनकर्तृरुपमानत्वार्हस्य क्रियोपसर्जनत्ववदिह नखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् । पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् । तदादाय करैरिन्दुलिंपतीव दिगंगनाः ॥ अत्र तरंगाग्रैः फेनचंदनस्य प्रेरणं पेणतयोत्प्रेक्षते । समुद्रादुत्थितस्य चंद्रस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपात्तफेनचंदनकृततल्लेपत्वेनोत्प्रेक्षते ।

रक्ताविति ॥ हे प्रिये तव मृदुलौ कोमलावंग्री चरणौ । पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रिया-
मित्यमरः । भुवि विक्षेपणाद्भुवमारोपणात्किं रक्तौ स्त इति शेषः । सहजरक्त-
रक्तौ तवांग्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवम् ॥

त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी ॥ ३२ ॥

त्वेनाहेतोरपि विक्षेपणस्य हेतुत्वं कल्पितं विक्षेपणं च प्रत्यक्षसिद्धमिति सिद्ध-
विषया हेतूत्प्रेक्षा । अत्र हेतुत्वाभावोपेतं विक्षेपणं विषयः । हेतुत्वरूपो धर्मो

१ रात्रौ रवेर्दिवा चेंदोरभावादिव स प्रभुः । भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्स्ततोदिते ॥ रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्याभावः सन्नपि
प्रतापयशःसर्गे न हेतुरिति तस्य तद्धेतुत्वसंभावना सिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा । रक्तावित्युदाहरणे भावरूपो हेतुरिह त्वभावरूप
इति भेदः । विवस्वतानाधिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् । गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमाध्यं खलु नांधकारैः ॥
अत्र विवस्वता कृतं किरणैः सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावाध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा ।
यथा गोपालेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीया गावो नीयन्ते । तथा गोपदवाच्यत्वसाजात्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीता
इवेत्यर्थः । खलु संभावनायाम् । तेन नयनेन हेतुना इदमाध्यं न त्वंधकारैरित्यन्वयः । अत्र चानाधिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षण-
पूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः । एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो हेतुस्तु क्रियारूप इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

॥ १६ ॥

विषयी बोध्यः । किं च शशी त्वन्मुखाभेच्छया त्वन्मुखकांतिलिप्सया नूनं पद्मैः
सह वैरायते वैरं करोति । अत्र चंद्रस्य कामिनीमुखकांतिलिप्सा नास्तीत्यसि-
द्धविषया हेतूत्प्रेक्षा । इयं कारणोत्प्रेक्षेति वदन्ति । हेतुर्ना कारणं बीजमित्यम-
मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः ॥

प्रायोऽब्जतंवैत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ॥ ३३ ॥

रोक्तेः । अत्र हेतुत्वाभावविशिष्टा कांतिलिप्सा विषयः । हेतुत्वरूपो धर्मश्च विषयी
॥ ३२ ॥ मध्य इति ॥ मध्यः कामिनीमध्यभागः कुचयोर्धृत्यै किं कनकदामभिः

१ पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं कियन्ति । पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियन्ति ॥
अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य बृंहणं सदेव तदा तेन कृतस्य चंद्रकांतद्रावणस्य कोकांगनावाष्पस्त्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्षेति
सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । २ रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् । उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि
प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥ रथस्थितानामिति । रवी रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां वाहनानां अश्वानां परिवर्तनायेव
तुरगोत्तमानां उत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः । अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनफलमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्षत इत्य-
सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । प्रायोऽब्जमित्यत्र कोमलत्वस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्तनक्रियाया इति ततो भेदः ।

त्रिवलिरूपैः बद्धोऽस्ति । अत्र अत्यक्षसिद्धायाः कुचधृतेः फलत्वेन कल्पनासिद्ध-
विषया फलोत्प्रेक्षा । अत्र फलत्वाभाववती कुचधृतिर्विषयः । फलत्वरूपो धर्मो
विषयो । अब्जं पद्मं त्वत्पदेन सह ऐक्यं प्राप्तुं प्रायः । अत्रापि रूपकातिशयोक्तिः ।
तोये जले तपस्यति तपश्चरति । अत्र पद्मस्य प्रियापदसायुज्येच्छा नास्तीत्यसि-

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ॥

पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः ॥ ३४ ॥

द्वविषया फलोत्प्रेक्षा । इमां कार्योत्प्रेक्षामाहुः । कार्यं फलं तथा व्युष्टिरिति को-
शात् । उपमा दूरगस्यापि न तु संभावना तथा । रूपके निश्चितारोप उत्प्रेक्षायां
त्वनिश्चितः ॥ ३३ ॥ रूपकेति ॥ निगीर्य विषयमिति शेषः । विषयमनिबध्येत्य-

॥ १७ ॥

१ वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा सोपानालीमधिगतवती कांचनीमैद्वनीली । अग्रे शैलौ सुकृत्सुगमौ
चंदनच्छन्नदेशौ तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात्सुधांशोः । (१ नाभी । २ केशालिः । ३ स्तनौ ।)

र्थः । अध्यवसानतः अहार्यनिश्चयात् बाधकालीकमिच्छाजन्यं ज्ञानमहार्यनि-
श्चयः । विषयरूपेण विषयस्वीकारादित्यर्थः । रूपकातिशयोक्तिर्भवति । रूपकयु-
क्ताऽतिशयोक्तिरिति मध्यमपदलोपः । उदाहरणम् । नीलोत्पलद्वंद्वात् नेत्रयुग-
लात् शिताः तीक्ष्णाः शराः कटाक्षाः निःसरंति । हे मित्र त्वं पश्य । अत्र नीलो-

यद्यपन्हुतिगर्भत्वं सैव सापन्हवा मता ॥

त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भ्रांताः पश्यन्ति तां विधौ ॥ ३५ ॥

त्पलद्वंद्वशब्देन नेत्रयुगले शरशब्देन कटाक्षेषु च गौणी लक्षणा बोध्या । विशेष-
स्तु मत्कृते कोविनानंदे द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥ यदीति ॥ यदि अपन्हुतिगर्भत्वं स्या-
दिति शेषः । तर्हि सापन्हवा सैव रूपकातिशयोक्तिर्मता बुधैरिति शेषः । उदाहर-

१ रवितप्तो गजः पद्मान्तद्रव्यान्वाधितुं ध्रुवम् । सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥ अत्र गजस्य सरः-
प्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वमपन्हृत्य पद्मबाधने निवेशितम् ।

णम् । हे राजन् त्वत्सूक्तिषु सुधा मधुरतारूपास्ति । भ्रांतास्तां विधौ चंद्रे पश्यन्ति ।
अत्र सुधाशब्देन मधुरतायां लक्षणा बोध्या । तस्याश्चंद्रेऽपन्हवोऽर्थसिद्धिः ॥ ३५ ॥
भेदकेति ॥ तस्य प्रकृतस्यैव अन्यत्ववर्णनं अन्यतया कथनं तु भेदकातिश-
योक्तिः । भेदकस्य लोकोत्तरत्वस्यातिशयकथनात् । उदाहरणम् । अस्य महीपतेः

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ॥

अन्यदेवास्य गांभीर्यमन्यद्वैर्यं महीपतेः ॥ ३६ ॥

संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् ॥

गांभीर्यमन्यदेव लोकोत्तरमेव धैर्यं चान्यदेव ॥ ३६ ॥ संबंधेति ॥ अयोगे असं-
बंधे योगकल्पनं संबंधातिशयोक्तिः स्यात् । उदाहरणम् । अस्य पुरस्य नगरस्य
सौधाग्राणि सौधानां राजगृहाणाम् । सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरः । अग्राणि

१ अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी । नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः । (१ चातुर्यम् । २ परिपाटी ।)

शिरोभागाः विधुमंडलं चंद्रबिम्बं स्पृशन्ति ॥ ३७ ॥ योग इति ॥ योगेऽपि संबंधे-
ऽपि अयोगः असंबंधकथनमपि संबंधातिशयोक्तिरितीर्यते कथ्यते । उदाहरणम् ।

सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमंडलम् ॥ ३७ ॥

योगेऽप्ययोगः संबंधातिशयोक्तिरितीर्यते ॥

त्वयि दातरि राजेंद्र स्वर्द्धुमान्नाद्रियामहे ॥ ३८ ॥

हे राजेंद्र राजन् त्वयि दातरि सति स्वर्द्धुमान् कल्पवृक्षान्नाद्रियामहे न गण-
यामः । अत्र कल्पवृक्षादरसंभवेऽपि निःस्पृहत्वद्योतनायानादरोक्तिः ॥ ३८ ॥

१ कतिपयदिवसैः क्षयं प्रायायात्कनकगिरिः कृतवासरावसानः । इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि
वीररुद्रदेवे ॥ अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषात्संबंधो वर्णितः । २ अनयोरन-
वद्यांगि स्तनयोजृम्भमाणयोः । अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुल्यतांतरे ॥ (१ वर्धमानयोः ।)

अक्रमेति ॥ हेतुकार्ययोजनकजन्ययोः सहत्वे सहभावे अक्रमातिशयोक्तिः
स्यात्। सहभावाभिधानेन क्रमरहितत्वात्। उदाहरणम्। हे देव राजन्। देवः सूर
घने राज्ञीत्यमरः। ते शराः बाणाः चपरं पराः शत्रवः। परोऽरिपरमात्मनोरि-

अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः ॥

आलिङ्गंति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥ ३९ ॥

ति विश्वः। समं सैव। साकं सार्धं समं सहेत्यमरः। ज्यां मौर्वी भूमिं च। मौर्वी
ज्या सिंजिनी गुण इत्यमरः। ज्या कुर्वसुमती महीति चामरः। आलिङ्गंति स्पृशं-

१ मुंचति मुंचति कोशं भजति च भजति प्रकंपमरिवर्गः। हस्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥ खड्गे कोशं
पिधानं मुंचति सति अरिसमूहोऽपि कोशं भांडारं मुंचति। तथा खड्गे प्रकंपमुच्छासनं भजति सति सः प्रकृष्टं कंपं भजति।
एवं खड्गे क्षमां शांतिं त्यजति सति सोऽपि क्षमां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः। अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकाले एव रिपूणां
धनत्यागादि वर्णितम्।

॥ १९ ॥

ति शरसंधानकाले शत्रवः पतंतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ चपलेति ॥ कार्ये जन्यवस्तुनि
हेतुप्रसक्तिजे कारणप्रसंगजाते सति। चपलातिशयोक्तिः स्यात् कारणप्रसंगमा-
त्रेण कार्योत्पत्तिवर्णनाच्चपलत्वम्। उदाहरणम्। तन्व्याः कामिन्याः ऊर्मिका अं-

चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे ॥

यांस्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोभवदूर्मिका ॥ ४० ॥

अत्यंतातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ॥

गुलीभूषणं प्रियेण यास्यामीत्युदिते वलयः कंकणरूपमभवत्। करस्यातिकृ-
शतोत्पत्तावंगुलीभूषणं कंकणस्थानीयतां गतमित्यर्थः ॥ ४० ॥ अत्यंतेति ॥
तत्पौर्वापर्यव्यतिक्रमे तयोः पौर्वापर्यव्यतिक्रमे कार्यस्य पूर्वत्वे कारणस्य चाप-

१ यामि न यामीति ध्वे वदति पुरस्तात्क्षणेन तन्वंग्याः। गलितानि पुरोवलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥

रत्वे सतीत्यर्थः । अत्यन्तातिशयोक्तिः असंभाव्यत्वादत्यन्तत्वम् । असंभाव्यव
र्णनमपि शीघ्रतातिशयोक्तनाच्चमत्कारहेतुः । उदाहरणम् । अग्रे आदौ
अग्रमाद्ये वने प्राप्य इति विश्वः । मानः कोपः गतः । स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो

अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ४१ ॥

वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ॥

मानोऽन्यासंगिनि प्रिय इति लक्षणात् । ततः सा मानिनी प्रियेण पश्चादनु-
नीता सांत्विता ॥ ४१ ॥ वर्णानामिति ॥ वर्णानां प्रकृतानां इतरेषामप्र-
स्तुतानां धर्मैक्यं एकधर्मान्वयः । तुल्ययोगिता तुल्यायोगितान्वयो यत्रेति

॥२०॥

१ कवीन्द्राणामासन्प्रथमतरेवांगणभुवश्चलङ्घासंगा कुलकरिमदामोदमधुराः । अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रनृपतेः
कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥

व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । सरोजानि च परं स्वैरिणीवदनानि जारस्त्रीमुखानि
संकुचन्ति निमीलन्ति । चन्द्रोदये इति शेषः । अत्र प्रस्तुतानां संकोचक्रियारू-

संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥ ४२ ॥

त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ॥

पैकधर्मान्वयः ॥ ४२ ॥ त्वदंगेति ॥ हे प्रिये त्वदंगमार्दवे त्वद्देहसौकुमार्ये दृष्टे

१ नांभुजैर्न कमलैरुपमेयं स्वैरिणीजनविलोचनयुग्मम् । नोदये दिनकरस्य न चेंदोः केवले तमसि यस्य विकाशः ॥
अस्तं याते दिवानाथे निशानाथे महोदयम् । उन्मीलन्ति कुमुद्वन्ति चकोरीनयनानि च ॥ इति काव्यविलासे । तथा । संजातप-
त्रप्रकारान्वितानि समुद्रहन्ति स्फुटपाटलत्वम् । विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शादिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥ संजातैः प-
त्राणां प्रकरैः समूहैरन्वितानि स्फुटा विकसिताः पाटला वृक्षविशेषा येषु तानि तेषां भावस्तत्त्वं समुद्रहन्तीति शत्रुतं दधाना-
नीत्यर्थः । पद्मपक्षे तु स्फुटानि विकसितानि च तानि पाटलानि पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत् । एवमर्कस्य
करैः किरणैरभिमर्शनाद्विकस्वराणि भासुराणि दिनानि पद्मानि तु विकासशालीनि इत्यर्थः । अत्र ग्रीष्मवर्णनेन तदीय-
त्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः ।

(१ विकसनशीलानि ।)

सति कस्य चित्ते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां जातिपुष्पचंद्रकलारंभानां कठोरता न भासते कठिनता न भासते । सर्वस्य चित्ते भासत इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतानामुपमानभूतानां काठिन्यगुणरूपैकधर्मान्वयः ॥४३॥ हितेति ॥ हिताहिते

मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ ४३ ॥

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ॥

हितं चाहितं च हिताहितं तस्मिन्सर्वोऽपि द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । वृत्तितौल्यं वृत्तेर्व्यवहारस्य तौल्यं तुल्यत्वम् । युवादित्वादण् प्रत्ययः । अपराऽन्या तुल्ययोगिता । उदाहरणम् । हे राजन् त्वया मित्रशात्रवयोः हिताहितयोः शत्रुरेव शात्रवमित्यत्र प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः । संप्रदानसंज्ञाभावात्

१ नागेंद्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः । लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वरूपमानबाह्याः ॥ ऊरुवर्णनेनाप्रस्तुतानां करिकराणां कदलीनां चैकगुणान्वयः । (१ विशालतारूपम् ।)

षष्ठी । पराभूतिः पराभवः उत्कृष्टसमृद्धिश्च प्रदीयते । अत्र पराभूतिशब्देऽर्थद्वयस्यैक्यारोपात् तुल्ययोगिता ॥ ४४ ॥ गुणेति ॥ गुणोत्कृष्टैः प्रसिद्धगुणैः समीकृत्य सदृशीकृत्य । वचः प्रस्तुतस्येति शेषः । अन्या तुल्ययोगिता । उदाह-

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ ४४ ॥

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्यातुल्ययोगिता ॥

रणम् । यमो धर्मराजः पाशी वरुणः श्रीदः कुबेरः शक्रः इंद्रः भवांस्त्वमपि लोकपालः । लोकपालशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । तेन प्रकृतस्य राज्ञो यमादिसमीकरणं बोध्यम् । अत्र लोकपालत्वेन प्रकृताप्रकृतयोस्तुल्यत्वं वाच्यार्थः । प्रता-

१ पूर्वोदाहरणं स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निंदापर्यवसायीति भेदः । इयं तुल्ययोगिता च सरस्वतीकिंठाभरणोक्ता । एतस्या उदाहरणांतरं च यथा । यश्च निबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं कटुमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥ अत्र वृश्चति सिंचति अर्चतीत्यध्याहारैर्वाक्यानि पूरणीयानि ।

पादिगुणोत्कर्षेण तुल्यत्वं तु व्यंग्यार्थ इति विशेषः । दीपके तु व्यंग्यार्थो नास्ति
॥ ४५ ॥ वदंतीति ॥ वर्ण्यावर्ण्यानां प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं धर्मसाम्यं

लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥ ४५ ॥

वदंति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ॥

बुधाः दीपकं वदंति । दीपकं इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । कलभः करिशावः ।
कलभः करिशावक इत्यमरः । मदेन दानेन भाति महीपतिश्च प्रतापेन भाति

१ संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि । क्षणद्वयं न तिष्ठति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ इमां तुल्ययोगितां सिद्धिमिति
केचिद्व्याजन्हुः यदाह । जयेदवः । सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये । युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः ॥

२ प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा कलभमहीपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः । अत्रापि
क्रियाविशेषणीभूतयोर्विबप्रतिविवाभावो बोध्यः ।

शोभते । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः शोभैकधर्मान्वयः ॥ ४६ ॥ त्रिविधमिति ॥
दीपकावृत्तौ देहलोदीपकन्यायेनानेकोपकारस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तौ

मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४६ ॥

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ॥

पुनरभिधाने त्रिविधं त्रिप्रकारमावृत्तिदीपकं भवेत् । आवृत्तिप्रधानं दीपक-
मिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । इयमंबुदमाला मेघपंक्तिः वर्षति तोयं सिंचति

१ मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिर्दलितो मदक्षीणो नागः शरादि सरितः ईयानपुलिनाः । कलाशेषश्रृङ्गः सुरत-
मृदिता बालवनिता तैनिम्रा शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु नृपाः ॥ अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामवर्ण्यानां मण्यादीनां शोभैक-
धर्मान्वयः । पूर्वोदाहरण आदिदीपकमिह त्वंतदीपकमिति भेदः । सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतवि-
द्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ अत्र प्रस्तुतानां च युगपद्धर्मान्वयः ।

(१ हेतिभिरायुधैर्दलितो निहतः । २ श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः । ३ तनोः कृशस्य
भावंस्तनिमा काश्यं तेन । ४ गलितः संक्रांतो विभवः समृद्धिर्येषां ते ।)

एषा शर्वरी रात्रिश्च वर्षति वर्षमिवाचरति । यद्यप्यत्र प्रथमं वृषु सेचने इति धातोर्लटि रूपं द्वितीयं च वर्षशब्दस्याचारक्किबंतस्येति पदभेदस्तस्यापि स-

वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ ४७ ॥

उन्मीलन्ति कंदबानि स्फुटन्ति कुटजा द्रुमाः ॥

मानत्वेनाभेदाध्यवसायात्पदावृत्तिः ॥ ४७ ॥ उन्मीलन्तीति ॥ कंदबानि नी-
पकुसुमानि उन्मीलन्ति विकसन्ति । मील संश्लेषणे इति धातोरुपसर्गयोगादर्थ-

४ उत्कंठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् । यूनां चोत्कंठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥ उत्कंठयति मेघानां माला पंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कंठयति ऊर्ध्वं कंठो यस्य तादृशं करोति तथा मकरध्वजः कामः यूनां तरु-
णानां मानसमुत्कंठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदेऽपि शाब्दवृत्तिः । २ शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनताम् ।
क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिम् । वदनेन निर्जितं तव निहीयते चंद्रविबमंबुधरे । अरविदमपि च सुंदरि
निलीयते पाथसां पूरे ॥ एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेऽपि दीपकस्थापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः ।

॥२३॥

भेदः । किं च । कुटजा द्रुमाः स्फुटन्ति विकसन्ति लक्षणया तत्पुष्पाणि गृह्यन्ते ।
अत्र क्रियापदद्वयस्यार्थमात्रा वृत्तिः । चातकाः सारंगारूपपक्षिणः तृप्ताः संतः
माद्यन्ति हृष्यन्ति । शिखावलाः शिखिनश्च । शिखास्ति येषामिति मत्वर्थीयो बलच्

माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ ४८ ॥

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ॥

तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥ ४९ ॥

प्रत्ययः । माद्यन्ति मदी हर्षे इति धातोर्लटि रूपद्वयमित्युभयावृत्तिः ॥ ४८ ॥ वा-
क्ययोरिति ॥ वाक्ययोः प्रकृताप्रकृतार्थयोः । एकसामान्ये समान एव सामा-

१ तवामृतस्यदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति । स्थितेऽरविदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं हि
वीक्षते ॥ अत्र यद्युपमेयवाक्येऽनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषे-
धानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोऽयमनिच्छापार्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयम् ।

न्यः एकश्चासौ सामान्यश्चेति कर्मधारयः । एकस्मिन्समानधर्मत्वे सतीत्यर्थः ।
 प्रतिवस्तूपमा मता । प्रतिवस्तु प्रत्यर्थमुपमा यस्यामिति व्युत्पत्तेः । उदाहर-
 णम् । सूरः सूर्यः तापेन दीप्त्या भ्राजते शोभते । शूरस्तु चापेन धनुषा राजते
 शोभते । अत्र केषांचिदलंकाराणां परस्परं भेदः कुवलयानंदे दर्शितः । संक्षे-
 पेणोच्यते । तुल्ययोगितायां द्वावप्यर्थौ कचिद्वर्णनीयौ । दीपके त्वेको वर्ण्य
 चेद्विंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः ॥

इतरस्त्ववर्ण्यः । आवृत्तिदीपकं च वर्ण्यविषयमेव । प्रतिवस्तूपमा चोभयवि-
 षया । तत्र धर्मस्य द्विरुपादानं दीपके तु न तथेति ॥४९॥ चेदिति ॥ चेद्यदि
 वाक्यार्थयोरिति शेषः । बिंबप्रतिबिंबत्वमाकारप्रत्याकारतुल्यत्वं तत्तर्हि दृष्टान्तो
 नामालंकृतिर्भवति । शब्दद्वयमजहल्लिङ्गम् । उदाहरणम् । हे राजन् अत्रेति
 शेषः । त्वमेव कीर्तिमान् यशस्वी त्वत्तुल्यो नान्य इत्यर्थः । तथा विधुरेव कांति-

मान् भूरिप्रभावः । विजातीयधर्मयोः साम्यं बिंबप्रतिबिंबभावः । सजातीयधर्मयोः
 साम्यं वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति विवेकः ॥५०॥ वाक्येति ॥ सदृशयोस्तुल्ययोर्वा-
 क्यार्थयोरनेकपदार्थयोः । सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वितेत्यमरः ।

त्वंमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कांतिमान् ॥ ५० ॥

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ॥

यत्तद्भ्यामैक्यारोपः अभेदारोपः । निदर्शना निश्चित्य दर्शनं सादृश्यप्रकटनं नि-
 दर्शना । दृशेर्ण्यतात् स्त्रियां भावे युच् । उदाहरणम् । या दातुः पुंसः सौम्यता सोम

१ देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वं जानीते नितरामसौ गुरुकुलच्छिष्टो मुरारिः कविः । अब्धिलक्षित
 एव वानरभटैः कित्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः ॥ कामं नृपाः संति सहस्रशोऽन्ये राजन्वती-
 माहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव भूमिः ॥ पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्योर्विंबप्रतिबिंबभावप्र-
 योजकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थमिह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः ।

इव सोमः स एव सौम्यः तस्य भावः सौम्यता अक्रूरता सेयं पूर्णेदोः पूर्णचंद्रस्य
अकलंकता निष्कलंकता । इह यत्तच्छब्दाभ्यामैक्यारोपः स्पष्टः । यदिति पाठे
शक्यं मांसैः क्षुद्रपनेतुमिति वत् सामान्ये नपुंसकत्वम् ॥ ५१ ॥ पदार्थेति ॥

या दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेदोरैकलंकता ॥ ५१ ॥

पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ॥

एके केचित् पदार्थवृत्तिमपि । पदार्थे वृत्तिरैक्यारोपस्थितिर्यस्यां तादृशीमपि
अन्यां निदर्शनां वदन्ति । उदाहरणम् । हे प्रिये त्वन्नेत्रयुगलं नीलांबुजन्मनोरि-

१ योऽभीतो वसतो नाथ भवतः समुपागमः । मदीयभवने सोऽयमिंदोरमृतनिर्झरः ॥ अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्घ-
र्तितं स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूपरे वर्षितम् । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृतोऽधमुखदर्पणो यदबुधो जनः
सेवितः ॥ अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्तद्भ्यामैक्यारोपः ॥ २ दातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्ण-
दोरैकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्भ्यामैक्यारोपः ॥ ३ वियोगे गौडनारीणां यो गंडतलपांडिमा ॥ अदृश्यत स
खर्जूरामंजरिगर्भरेणुषु ॥ पूर्वस्मिन्नुदाहरण उपमेय उपमानधर्मारोपः । इह तूपमान उपमेयधर्मारोप इति भेदः ॥

॥२५॥

दीवरयोर्लीला शोभां धत्ते तत्सदृशीमित्यर्थः । पूर्वत्र यत्तच्छब्दाभ्यामैक्यारोपः
इह तु परकीयत्वेनेति भेदः ॥ ५२ ॥ अपरामिति ॥ प्रकृतस्य क्रियया अस-
त्सदर्थयोः असतोऽनिष्ठस्य सतः इष्टस्य चार्थस्य च बोधनं अपरां तृतीयां

त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलांबुजन्मनोः ॥ ५२ ॥

अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सत्सदर्थयोः ॥

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चंद्रोदये तमः ॥ ५३ ॥

निदर्शनां प्राहुः । उदाहरणम् । तमो ध्वांतं चंद्रोदये सति राजविरोधी चंद्रद्वेषि
चेति श्लिष्टरूपकम् । राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति विश्वः । नश्ये-

१ अत्र पद्ये नेत्रयुगले नीलांबुजगतलीलापदारोपो निदर्शना । २ उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतोदिति
ध्रुवम् । शैवशेखरगतः पृष्ठकणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ।

दिति बोधयत् क्षीणं भवतीत्यनिष्टार्थबोधनमेतत् ॥ ५३ ॥ उदयन्निति ॥
सविता भानुरुदयन्नुद्गच्छन् । उत्पूर्वादयतेरात्मनेपदस्यानित्यत्वाद्दृष्टः शत्रादेशः ।
पद्मेषु श्रियं शोभां अर्पयति निदधाति । किं कुर्वन् सुहृदनुग्रहं स्वजनोपकारं स-

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ॥

विभावयत्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ५४ ॥

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ॥

मृद्धीनां तेजोवृद्धीनां फलं फलस्वरूपं विभावयन् बोधयन् सन्नर्पयतीति पूर्वत्रा-
न्वयः । इष्टार्थबोधमेतत् ॥ ५४ ॥ व्यतिरेक इति ॥ उपमानोपमेययोः विशेषः न्यू-
नाधिकगुणत्वं चेद्वर्ण्यते तर्हि व्यतिरेको नामालंकारः । व्यतिरेकशब्दो भावे घ-

१ चूडामणि पदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥ यथायं पर्वतः समागतं रविं
शिरसा संभावयति एवं गृहमेधी समागतं संतं पूजया संभावयेदिति ।

जंतः । उदाहरणम् । संतः पुरुषाः शैला इव उन्नता उच्चैस्तराः । किं तु प्रकृ-
तिकोमलाः स्वभावमृदवः । शैलास्तु न तथेति विशेषः । अत्रोपमानोपमेयश-
ब्दोपादानादुपमाविशेषो व्यतिरेक इति सूचितं तेन न्यूनाधिकरूपकयोर्नाति-
व्याप्तिः । तत्र विषयविषयिशब्दाभ्यां व्यवहारात्किञ्चिन्न्यूनरूपकमधिकरूपकं

शैला इवोन्नताः संतः किं तु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५५ ॥

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः ॥

च व्यतिरेकस्यैव प्रपञ्च इत्याहुः ॥ ५५ ॥ सहोक्तिरिति ॥ चेद्यदि जनरंजनश्चम-
त्कारकारी सहभावः सहभवनं सहैव द्वयोरेकक्रियाकरणमित्यर्थः । भासते तर्हि
सहोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह दिशामंतमगमत् ।

१ सुधैव वसुधा सत्यमानंदयति माननम् । महान्तमपि किं त्वेषा संमोहयति संततम् ॥ अत्रोपमानभूतसुधात उपमेयभूत
वसुधायाः संमोहकत्वेनैव विशेष इति भवति व्यतिरेकालंकार इति काव्यविलासे ।

शत्रवो दिगंतमगमन् । कीर्तिरपि तथेति नृपोत्कर्षव्यंजकत्वाच्चमत्कारः । सह
शिष्येणागतो गुरुरित्यादौ नास्ति चमत्कारः ॥ ५६ ॥ विनोक्तिरिति ॥ चे-
द्यदि किञ्चिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यं हीनमपकृष्टमुच्यते तर्हि विनोक्तिः स्पष्टम् । उ-

दिगंतमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥ ५६ ॥

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ॥

विद्या हृद्यापि साऽवद्या विना विनयसंपदम् ॥ ५७ ॥

उदाहरणम् । विद्या हृद्यापि हृदयंगमापि हृदयस्य प्रिया हृद्या हृदयस्य हृदित्या-
दिना यत्प्रत्यये हृदादेशः । विनयसंपदं सौजन्याधिक्यं विना सावद्या सदोषा

१ छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रातेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जलता म्लानेव मीनैः सह । आचामत्य-
हिमांशुदीधितिरपस्तस्येव लोकैः समं निद्रागर्भगृहं सह प्रविशति क्वातेव कांताजनैः ॥ अमंदपुण्यसंदोहसंपादितमनिदि-
तम् । विना जन्मभृतां जन्म विना मुक्तसंचयम् ॥ इति काव्यविलासे ।

॥२७॥

अवद्यपण्येत्यादिना गहार्थे अवद्यशब्दो निपातितः । विना शिष्येणागतो गु-
रुरित्यादौ हीनत्वानुक्तेर्नालंकारः ॥ ५७ ॥ तदिति ॥ चेद्यदि तत्प्रकृतं किञ्चि-
द्विना रम्यमुत्कृष्टमुच्यते तर्हि सापि विनोक्तिः कथ्यते । विधेयप्राधान्यात् स्त्री-

तच्चेत्किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ॥

विना खलैर्विभात्येषा राजेंद्र भवतः सभा ॥ ५८ ॥

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ॥

लिङ्गनिर्देशः । उदाहरणम् । हेराजेंद्र एषा भवतः सभा खलैर्विना विशेषेण
विभाति । अभक्ष्यं विना सर्वमश्नातीत्यत्र नालंकारः । रम्यत्वानुक्तेः ॥ ५८ ॥
समासोक्तिरिति ॥ चेद्यदि प्रस्तुते प्रकृतार्थे अप्रस्तुतस्य परिस्फूर्तिः प्रतीतिः

१ आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा । मोहेनांतर्वरतनुरियं लक्ष्यते
मुक्तकल्पा गंगारोधःपतनकलुषा गृह्णीतीव प्रसादम् ।

स्यात्तर्हि समासोक्तिः । समासेन संक्षेपेण अर्थद्वयस्योक्तिरिति व्युत्पत्तेः । विशेषणमात्रस्यानेकार्थत्वात् संक्षेपः । विशेष्यस्यापि तथात्वे तु श्लेष एव । उदाहरणम् । अयं पुरोवर्ती चंद्रमाः कामुकश्च रक्तो लोहित आसक्तश्च सन् ऐंद्री

अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्रुंबति चंद्रमाः ॥ ५९ ॥

अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ॥

इंद्रस्येयमैंद्री प्राची परवनिता च तस्याः मुखं पुरोभागं वदनं च चुंबति स्पृशति मुखेनास्वादयति त्वं पश्य । अत्र रक्तादिपदश्लेषबलेन अप्रस्तुतयोः कामुकपरव-
नितयोः परिस्फूर्तिरिति लक्षणानुगमः । विस्तरः कुवलयानंदे द्रष्टव्यः ॥ ५८ ॥

अलंकार इति ॥ विशेषणे साभिप्राये साकूते व्यंग्यार्थसहिते सति इत्यर्थः ।

१ मयि मुकुलितमालतीलतायां स्थितवति यानि दिनानि संगतानि । अहह विधिविधानतोऽधुनैवं कथमपि तानि पुनर्न वीक्षितानि ॥ इति काव्यविलासे । व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि प्रेस्वत्कुंडलशोभि गंडयुगलं प्रस्वेदि वक्त्रांबुजम् । शश्वदत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कुंडुकासादरं सुभगया संसेव्यसे यत्कृती ॥

परिकरो नामालंकारः । अलंकारशब्दस्य सर्वत्र प्रतीयमानत्वेऽपि ध्वनित्वनिषे-
धार्थमुपादानम् । परिकरोति प्रकृतार्थमुपकरोतीति परिकरः साभिप्रायशब्दः
सोऽस्मिन्नस्तीति परिकरः । मत्वर्थी योऽच् प्रत्ययः । भूषणार्थाभावान्न सुडागमः ।
उदाहरणम् । सुधांशुकलितोत्तंसः सुधाकरनिबद्धावतंसः शिवो वस्तापं हरतु । अत्र

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ ६० ॥

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः ॥

विशेषणेन शिवस्य तापहरणसमर्थत्वं गम्यते । अत्र विशेषणस्य व्यंग्यार्थगर्भत्वे-
न प्रकृतोपयोगित्वं काव्यलिङ्गे तु वाच्यार्थस्यैव हेतुत्वमिति तस्मादस्य भेदः ।
तत्रापि व्यंग्यार्थश्चेदुभयोः संकर इति निर्णीतं कुवलयानंदे ॥ ६० ॥ साभि-

१ सुधांशुना कलितः कृत उत्तंसः शेखरो येन स इति । उत्तंसः कर्णपूरे स्याच्छेखरे चावतंसवदिति विश्वः । तव प्र-
सादात्कुमुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेधैर्यच्युति के मम धन्विनोऽन्ये ॥

प्राय इति ॥ विशेष्ये वर्णनीयनाम्नि साभिप्राये सति तु परिकरांकुरः । परिकर-
स्य अंकुर इति व्युत्पत्तेः । यथा वृक्षस्य अंकुरो वृक्षान्नातिरिक्तस्तथायमपि परि-
करान्नातिरिक्तः । विशेष्यपदस्यैकत्वेन विस्ताराभावादंकुरत्वम् । उदाहरणम् ।
चतुर्भुजो देवः विष्णुः चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां दातास्ति । ए-

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ६१ ॥

कैकहस्तेनैकैकस्य दाने विलंबो न स्यादिति सद्यो दातृत्वं गम्यते । अत्र चतु-
र्भुजशब्दस्य वैकुण्ठो जलशायनश्चतुर्भुजश्चेति हलायुधे चक्रपाणिश्चतुर्भुज
इत्यमरकोशे च विष्णुनामत्वदर्शनात् । देवशब्दार्थं प्रति विशेषणत्वेऽपि न
दोषः । अत्र विशेष्यशब्देन नाम्न एव विवक्षित्वात् देवशब्दार्थं विनापि प्रयो-

१ फणींद्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः । द्रष्टृमाखंडलः शक्तः काहमेष क ते गुणाः ॥ फणींद्र इत्यादिविशेष-
पदानि सहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि ।

गयोग्यत्वाच्च । यथाह वामनः । विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ सागरां-
बरादिवदिति । असाधारणविशेषणस्य विशेष्यनामधेयत्वादिति तदभिप्रायः
॥ ६१ ॥ नानार्थेति ॥ वर्ण्यावर्ण्योभयास्पदः प्रकृताप्रकृतोभयविषयः नाना-

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयास्पदः ॥

सर्वदोमाधवः पायात्स योगंगामदीधरत् ॥ ६२ ॥

र्थसंश्रयः नानाभिधस्यार्थस्याश्रयणं श्लेषः श्लिष्यतोऽर्थावस्मिनिति व्युत्पत्तेः ।
क्रमेणोदाहरणानि । सर्वदः स माधवः विष्णुः मायाः रमायाः धवः पतिः म-
धोर्गोत्रापत्यमिति वा व्युत्पत्तेः । पायात् रक्षतु यो विष्णुः अगं मंदरपर्वतं कू-

१ त्रातः काकोदरो येन द्रोघापि करुणात्मना । पूतनामा रणख्यातः समेऽस्तु शरणं प्रभुः ॥ त्रात इति येन करुणा-
युक्तांतःकरणेन द्रोहकर्तापि अदरो भयशून्यः काकस्त्रातो रक्षितः न तु हतः । स पवित्रनामा रणे ख्याते । विभू रामो मे
शरणमस्त्वित्यर्थः । कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनाया मारणेन ख्यात इति विशेषः । अत्र स्तोतव्यत्वेन प्र-
कृतयोः श्लेषः ।

मावतारेण गोवर्धनं वा कृष्णावतारेण गां भूमिं वराहावतारेण अदीधरत् द-
धारेति हरिपक्षे । सर्वदा नित्यं स उमाधवः पार्वतीपतिः पायात् । यः गंगां ना-
अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना ॥

कनदीं जटायामदीधरदिति हरपक्षे । अयं प्रकृतश्लेषः हरिहरयोरुपास्यत्वेन प्र-
कृतत्वात् ॥ ६२ ॥ अब्जेनेति ॥ त्वन्मुखं हरिणा हितसक्तिना मृगोत्पादितसं-

१ नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः । सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥ नीतानामिति । दयितां प्रति
नायकोक्तिः । तव ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्त इत्यन्वयः । कीदृशानाम् । वने जले अरण्ये च वृद्धि
प्रप्तानां तथा लुब्धैर्लोभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमैराकुलीभावं व्याप्ततां नीतानामिति पद्मपक्षे । हरिणपक्षे तु लुब्धैर्व्या-
धैः कर्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैराकुलीभावं चपलानां नीतानामित्यर्थः । मृगप्रभेदे कमल इति विश्वः । अत्रोपमा-
नत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः । असावुदयमारूढः कांतिमान् रक्तमंडलः । राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः
। असाविति । उदयं शैलमभिवृद्धिं च रक्तं रक्तवर्णमनुरक्तं च मंडलं विवं देशाश्च राजा चंद्रो नृपश्च । मृदुलैरभिनवैरल्पैश्च
करैः किरणैर्ग्राह्यधनैश्च इत्यर्थः । अत्र राजा हरति लोकस्येति वर्णनप्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य
नृपतेः श्लेषः । (१ प्रत्यग्रोदितचंद्रस्य अभिनवोदितचंद्रस्येत्यर्थः ।)

गेन अब्जेन चंद्रेण । अब्जो जैवातुकः सोम इति हैमः । तुल्यं सदृशं वर्तते । अ-
थवा हरिणा सूर्येण आहितशक्तिना उत्पादितसामर्थ्येन । हरिर्वातार्कचंद्रैणय-
मोपेंद्रमरीचिषु इति विश्वः । अब्जेन जलजेन तुल्यं इत्यप्रकृतश्लेषः । मुखस्य व-

उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥

पर्यत्वेन अब्जयोरप्रकृतत्वात् श्लेषालंकारे सकारशकारयोरभेदोपचारः प्रसिद्ध
एव । उच्चरद्भूरिकीलालः प्रस्त्रवद्बहुरुधिरो वाहिनीपतिः भीष्मः शुशुभे इति
प्रकृतार्थः । उच्चरद्भूरिकीलालः प्रस्त्रवद्बहुलोदकः । कीलालं रुधिरांभसोरिति शा-

१ आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा । मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करि-
ष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥ आबद्धाः याः कृत्रिमाः सटाः स्कंधलोमानि तैर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कंधदेशो यस्यै-
वंभूतः श्वा यदि मृगपतेः सिंहस्य पदवीमारोपितः तथापि मत्तानामिभानां गजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य
व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः । अत्र शुनकस्य निंदा निंद्यत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे कृ-
त्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेण विद्वत्ताभिनयनवति वैधेये पर्यवस्यति ।

श्वतः । वाहिनीपतिः नदीपतिः । नदी सेना च वाहिनीति यादवः । शुशुभे इत्यप्र-
कृतार्थः । अत्र संभगः शब्दश्लेषः आभंगस्त्वर्थश्लेष इति केचित् । अत्र विशेषो-
मत्कृते कोविदानंदे द्रष्टव्यः ॥६३॥ अप्रस्तुतेति ॥ अत्र अप्रस्तुतप्रशंसानामालं-
कारः स्यात् । यत्र सा अप्रस्तुतार्थस्य प्रशंसावर्णना प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्र-

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया ॥

एकः कृती शकुंतेषु योऽन्यं शक्रान्न याचते ॥ ६४ ॥

यतोति प्रस्तुताश्रया प्रकृतार्थपरा भवति । उदाहरणम् । शकुंतेषु पक्षिषु । शकुं-
तपक्षिशकुनिशाकुंतशकुनद्विजा इत्यमरः । एकः चातक एव कृती कृतमनेनेति
कृती कृतार्थः । इष्टादिभ्यश्चेतीनिप्रत्ययः । यः शक्रादन्यं अन्यारादित्यादिना
अन्यशब्दयोगे पंचमी । न याचते किं तु शक्रमेव याचते । अत्र याचकेष्वेक

एव मनस्वी धन्यः यः सार्वभौमादन्यं न याचत इति तुल्ये प्रकृतार्थे पर्यवसा-
नम् ॥६४॥ कार्य इति ॥ कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचःकथन-
निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य । एवं सामान्ये विशेषस्य विशेषे
च सामान्यस्य तुल्ये च तुल्यस्येत्यसौ पंचधा भवति । तत्र तुल्योदाहरणं द-
र्शितम् । अस्य श्लोकस्य प्रक्षिप्तत्वादन्यान्युदाहरणानि न सन्ति । ततो नूतनानि

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ॥

कृत्वा बालबोधाय प्रदर्श्यते । संसारानलतप्तोऽयं हरिं शरणमिच्छति । हरे-
र्भक्ता हि बहवो मुक्ताः संसारबंधनात् ॥१॥ अत्र पूर्वार्धे संसारानलतप्तस्य ताप-
शांतिलक्षणमुक्तिरूपकार्ये प्रस्तुते हरिशरणरूपकारणमभिहितं ततः कार्याव-
गतिः । अत्र उत्तरार्धे च मुमुक्षुभिर्हरिभक्तिः सर्वथा कर्तव्येति कारणे प्रस्तुते
सति भक्तजनमुक्तिरूपकार्यमभिहितम् ततः कारणावगतिः ॥ १ ॥ अजा-

मिलो दुराचारः स्मृतिमात्रादमुच्यत । धन्यो नारायणं जल्पन्नज्ञानादपि मु-
क्तिभाक् ॥ २ ॥ अत्र पूर्वार्धे नवविधभक्तिसामान्यमाहात्म्ये प्रस्तुते स्मृतिरू-

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधा ॥ ६५ ॥

पविशेषमाहात्म्यमभिहितं ततः सामान्यावगतिः । उत्तरार्धे च अजामिलो ध-

१ सामान्यनिबंधना यथा—विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते । प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥
विधयेति । ये नरो मनुष्याः सक्रोधेऽरो शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवन्ति ते कक्षे तृण उदर्चिषमग्निं निक्षिप्याभिमारुतं
पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र प्रागेव सामर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वैरं दृढीकृतवता कृष्णेन
तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति विशेष्य वक्तव्येऽर्थे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितम् । विशेषनिबंधनो यथा—अंकाधिरो-
पितमृगश्रृंगद्रमा मृगलांछनः । केसरी निष्ठुरक्षितमृगयूथो मृगाधिपः ॥ अंकेति । मृगलांछन इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं
क्षिप्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिप इत्युच्यत इति शेषः । अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्दवं
दूषणपरं पूर्वप्रस्तावनानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभाग्यमिति न तु मृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतो विशेषो-
ऽभिहितः । कार्यनिबंधना यथा—नाथ त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्नास्तत्कांतिलेशकणिका जलधिं प्रविष्टाः । ता एव तस्य दहनेन
घनीभवन्त्यो नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ॥ नाथेति । हेनाथ विष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गंगारूपे लग्नाः तेषां न-
खानां कांतिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्तास्ता एव च कणिकास्तस्य जलधर्मथनेन सांद्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसंघनिवनीतस्य

न्य इति विशेषे वक्तव्ये मुक्तिभाक् धन्य इति सामान्यमभिहितं ततो विशेषा-
वगतिः ॥ २ ॥ हंसो धन्यो नदीरन्यास्त्यक्त्वा गंगां य आतिश्रः । प्रक्षिप्तका-
रिकाः प्रोक्ताः पंच भेदाः प्रदर्शिताः ॥ ३ ॥ अत्र भक्तो धन्यः यः क्षुद्रफलदा

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः ॥

इतरदेवतोपासनास्त्यक्त्वा मुक्तिफलदां हरिभक्तिमेवाश्रित इति तुल्ये प्रस्तुते
तत्तुल्यो वाक्यार्थोऽभिहितस्ततः प्रस्तुतावगतिः ॥ ३ ॥ ६५ ॥ प्रस्तुतेनेति ॥

चंद्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिणता इत्यर्थः । अत्र भगवत्पादांबुजक्षालनतोयरूपायां दिव्यसरिति अलक्तक-
रसादिवल्लभानां तथा सह समुद्रं प्रविष्टानां स्वकांतिलेशकणिकानां परिणामतया संभाव्यमानेन समुद्रनवनीतपदवाच्येन
चंद्रेण कार्येण नखकांत्युत्कर्षरूपं कारणं प्रतीयते । कारणनिबंधना यथा—हतसारमिवेंदुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगंभीरखनी खनीलिम ॥ अत्राप्राकरणिकेदुमंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थं
सारांशहरणेन तत्कार्यरूपो वर्णनीयतया प्रस्तुतो दमयंतीवदनगतो लोकोत्तरसौंदर्यविशेषः प्रतीयते ।

१ अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृंग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थ-
यसि किं नवमल्लिकायाः ॥

प्रस्तुतेन वाक्यार्थेन प्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य द्योतने कृते सति प्रस्तुताङ्कुरः
व्युत्पत्तिः स्पष्टा । उदाहरणम् । हे भृङ्ग मालत्यां सत्याम् । सुमना मालती जा-
तिरित्यमरः । मालती भिन्नेति केचित् । कंटकेद्वया केतक्या किं प्रयोजनं स्यात् ।

किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्वया ॥ ६६ ॥

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यंतराश्रयम् ॥

नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ६७ ॥

अत्र वाटिकायां कामुके शृण्वति सति भृङ्गं प्रतीयमुक्तिरित्युभयोः प्रस्तुतत्वा-
लक्षणानुगमः ॥ ६६ ॥ पर्यायेति ॥ गम्यस्य व्यङ्ग्यस्य भङ्ग्यंतराश्रयं भङ्ग्यं-
तरं प्रकारांतरमाश्रयतीति तथाभूतं वचस्तु पर्यायोक्तं व्युत्पत्तिः स्पष्टा । प-

१ लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिः स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति । ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव ॥ अत्र गौतमः पतं-
जलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गम्यौ रूपांतराभ्यामभिहितौ ।

यायशब्दः प्रकारांतरवाची सादृश्यात् । उदाहरणम् । तस्मै नमः अस्तु । येन
राहुवधूकुचौ मुधा कृतौ मिथ्या कृतौ । राहुशरीरनाशनेन भोगरहितौ कृतावि-
त्यर्थः । एतेन कृष्णाय नमस्कारो गम्यते । राहुशरीरच्छेत्ता हि स एवेति लक्ष-

पर्यायोक्तं तदप्याहुयद्वयाजेनेष्टसाधनम् ॥

यौमि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६८ ॥

णानुगमः ॥ ६७ ॥ पर्यायेति ॥ व्याजेन कपटेन परस्य स्वस्य वा यदिष्टसा-
धनं तदपि पर्यायोक्तमाहुः । तत्रापि प्रकारांतरकल्पनासत्त्वात् । उदाहरणम् ।
अहं चूतलतां द्रष्टुं पुष्पिता न वेति निश्चेतुं यामि । युवाभ्यां स्त्रीपुंसां समासमिह

१ रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तम् ॥ २ अत्र नायिकां
नायकेन संगमस्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या, तत्त्वाच्छेद्यसंपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम् । देहि मत्कंदुकं
राधे परिधाननिगूहितम् । इति विस्त्रंसयन्तीर्वी तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु वः ॥ पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कंदुकशोधनार्थं नीवी-
विस्त्रंसनव्याजेनेष्टसाधनमिति भेदः । (१ परिधानेनाधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छादितमित्यर्थः ।)

आस्यतां स्थीयताम् । रहः संपादनाय दूत्याः कपटोक्तिरियमिति लक्षणानुगमः
॥ ६८ ॥ उक्तिरिति ॥ निंदास्तुतिभ्यां निबद्धाभ्यां स्तुतिनिंदयोर्गम्यमानयो-

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिंदयोः ॥

कैः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवम् ॥ ६९ ॥

रुक्तिर्व्याजस्तुतिः व्युत्पत्तिः स्पष्टा । उदाहरणम् । हे स्वर्धुनि गंगे । वाहिनी त-
टिनी धुनीति शाश्वतः । ते तव को विवेकः । यत् पापिनो दिवं नयसे । अत्र गं-

१ निंदया स्तुतेः स्तुत्या निंदाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः । २ कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ।
सप्तसप्तिसमारूढा भवन्ति परिपंथिनः ॥ अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतं देवेभ्यं जगतीतले स्मरहराभावे
समुन्मीलति । गंगा सागरमंवरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् ॥ अत्राद्यो-
दाहणे सप्तसप्तिगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसीति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया
मदीयवैदूष्यादि दारिद्र्यादि सर्वं जातम् ।

गाया निंदाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते ॥ ६९ ॥ साधिवति ॥ हे दूति साधु सम्यक्
अतः परं किं साधु पुनः कर्तव्यम् । यद्यस्मान्मदर्थे । निमित्ते सप्तमी । दंतैर्नखैश्च
विल्लनासि । अपिशब्दद्वयं समप्राधान्यसूचनार्थम् । अत्र कामिनीकृतस्तुतिव्या-

साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ॥

यन्मदर्थे विल्लनासि दंतैरपि नखैरपि ॥ ७० ॥

निंदाया निंदया व्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते ॥

जेन तत्पतिसक्तत्वद्योतनेन निंदा गम्यते ॥ ७० ॥ निंदाया इति ॥ निंदया
निंदायाः व्यक्तिः सूचना व्याजनिंदा इति गीयते । उदाहरणम् । हे विधे हे ब्र-
ह्मन् स शिवो निंद्यः । अत्र पर्यायोक्तेन शिवो गृह्यते । यः शिवः ते तव प्राक्

१ साधु दूतित्युदाहरणे मदर्थे महांतं क्लेशमनुभूतवत्यसीति व्याजरूपया निंदया तत्किंतु रंतुमेव गतासि धिक्त्वां
दूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निंदावगम्यते ।

पूर्वमेकमेव पंचमं शिरो अहरत् । सर्वाण्यपि नाहरदित्येवकारार्थेन हरनिंदया
दुःखमयप्रपंचकर्तृत्वेन स्त्रष्टुर्निंदा गम्यते ॥ ७१ ॥ आक्षेप इति ॥ स्वयमुक्त-

विधे स निंदो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ ७१ ॥

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ॥

चंद्र संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् ॥ ७२ ॥

स्यार्थस्य विचारणात् स्वयमेव प्रतिषेध आक्षेपः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे चंद्र
आत्मानं संदर्शयाऽथवा प्रियामुखमस्त्येव । आल्हादकत्वेन मुखमेव चंद्रकार्य-

१ विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट त्वं रट कस्तवापराधः । सहकारतरौ चकार यस्ते सहवासं सरलेन कोकिलेन ॥ अत्र
हरनिंदया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो विधेरभिव्यंग्या निंदा व्याजनिंदा । शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधान-
मसावकरोत्तपः । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति विंवफलं शुकशावकः ॥ शिखरिणीति नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः
हे तरुणि असौ शुकवालकः नाम वितर्के कनु कस्मिन्शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किं नामकं तपः अ-
करोद्येन हेतुना तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं विंवफलं दशतीत्यन्वयः ॥ अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशय-
स्तुतिर्व्यज्यते ।

कारीति चंद्रानादर आक्षेपः ॥ ७२ ॥ निषेधेति ॥ केचन बुधाः पंडिताः नि-
षेधाभासं निषेधवद्भासमानं वचः आक्षेपं आक्षेपालंकारं मन्वते । उदाहरणम् ।
अहं दूती न मिथ्यावादिनी नेत्यर्थः । तस्यास्तनोः शरीरस्य कालानलोपमः क-

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥

नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥ ७३ ॥

आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ॥

ल्पांताग्निसमः अतिदाहक इत्यर्थः । तापः कामज्वरो वर्तते । तस्मात्सा नोपेक्ष्येति
भावः । नायकं प्रति दूतीवचनमिदम् । अत्र नाहं दूतीति निषेधस्य मिथ्यावा-
दित्वे पर्यवसानादाभासत्वम् ॥ ७३ ॥ आक्षेप इति ॥ विधौ व्यक्ते प्रकटे सति

१ केचिदलकारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः—न निषेधमात्रमाक्षेपः किं तु यो निषेधो बाधितः सन्नर्थांतरपर्यवसितः
किंचिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः इति ।

निषेधे च तिरोहिते सति गूढे सति अन्यः प्रागुक्तभिन्नः आक्षेपः स्यात् । विधिः कर्तव्योपदेशः निषेधस्तु तद्विपरीतः । उदाहरणम् । हे कांत गच्छसि चेत् गच्छ । कामचारानुज्ञायां लोट् । मम जनिर्जन्म तत्रैव तस्मिन्नेव देशे स्यात् भवेत् । संभावनायां लिङ् । अंते या मतिः सागतिरिति न्यायेन त्वद्विरहाक्षमाया मम

गच्छ गच्छसि चेत्कांत तत्रैव स्याज्जनिर्मम ॥ ७४ ॥

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ॥

विरहजन्यमरणानंतरं त्वत्समागमयोग्ये देशे जन्म भविष्यतीत्यर्थः । मज्जीव-
नमिच्छसि चेत् मागच्छेति निषेधो गूढः ॥ ७४ ॥ आभासत्वे इति ॥ विरोधस्य
आभासत्वे सति विरोधाभासो नामालंकार इष्यते । अस्माभिरिति शेषः । अ-

१ न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति । यदि यास्यसि यातव्यमलमाशंकयापि ते ॥ अत्रापि न चिरं मम
तापायेति स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भकृत्तः । २ आभासत इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ।

न्येस्तु विरोध इति । उदाहरणम् । हे तन्वि तव वक्षोजौ स्तनौ हारेण एकावल्या-
दिना विनापि हारिणौ हारवंताविति विरोधः । हरतश्चित्तमिति व्युत्पत्त्यर्थं त-
रकल्पनेन तत्परिहारादाभासत्वम् । इदमुदाहरणं श्लेषसंकीर्णं प्रकारांतरेणापि
काव्यादर्शे दृश्यते । काव्यप्रकाशे तु जात्यादिभेदाद्विशेषविधोऽयम् । वस्तुतस्तु

विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥ ७५ ॥

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ॥

श्लेषमूलश्चमत्कारकारीति स एवात्रोक्तः ॥ ७५ ॥ विभावनेति ॥ कारणं प्रसि-
द्धकारणोक्तिं विनेत्यर्थः । कार्यजन्म कार्योत्पत्तिरभिधीयते चेत्तर्हि विभावनालं-
कारः स्यात् । विभाव्यते विचार्यते कारणमस्यामिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधि-

१ अत्र हाररहितावपि हारिणौ दृष्टाविति श्लेषमूलको विरोधाभासः । २ विभाव्यते कारणांतरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः ।
कारणाभावश्च ।

करणे युच् । उदाहरणम् । त्वच्चरणद्वयं लाक्षारसासिक्तमप्यलक्तकाच्छुरितमपि पाठांतरे लाक्षारसेनासमंतात्सिक्तं न भवतीति रक्तमस्ति । स्वभावादेवेति भावः । पूर्वत्र विरोधोक्त्या चमत्कारः । इह तु कारणांतरोक्त्या चमत्कार इति भेदः ।

अपि लाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥ ७६ ॥

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥

अत्र श्लेषमूलत्वं नास्तीत्यपरो विशेषः ॥ ७६ ॥ हेतूनामिति ॥ किं च हेतूनां कारणानामसमग्रत्वे अपुष्कलत्वे सत्यपि कार्योत्पत्तिः तद्वर्णनमित्यर्थः । सा विभावना मता । उदाहरणम् । मन्मथः कामः अतीक्ष्णकठिनैः तीक्ष्णानि खड्गा-

१ अत्र लाक्षारसासेकरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा कथितः । स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः । यथा वा-अपी-तक्षीवकादंबमसंमृष्टमालांबरम् । अप्रसादितशुद्धांबु जगदासीन्मनोहरम् ॥ शरद्वर्णनमेतत् । अपीतेति । अपीताः पान-शून्याः क्षीवा मत्ताः कादंबाः कलहंसा यत्र तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यमलमंबरमाकाशं यत्रैवमप्रसादितं वस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसादनं तच्छून्यं सूक्ष्मं लघ्वंबु यत्रैवभूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः ।

दीनि कठिनानि गदादीनि तद्भिन्नैः पुष्परूपैः कोमलैरस्त्रैः जगद्विश्वं जयत्यभिभवति । जि अभिभवे इति धातोर्लट् । जि जये त्वकर्मकः । अत्र अस्त्राणामनेकविधत्वाभावादपुष्कलत्वं तथाविधानामपि विधातृवरेण जगज्जयसाधनत्वमिति विधातृवरोर्जितस्य कामस्य प्रसिद्धास्त्रनिरपेक्षत्वेन सामग्र्यसंपा-

अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥ ७७ ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया सा सत्यपि प्रतिबंधके ॥

दकत्वाभिधानाच्चमत्कारः । अत्रापि विरोधोक्तौ तात्पर्यं नास्ति ॥ ७७ ॥ कार्येति ॥ प्रतिबंधके बाधकारणे सत्यपि कार्योत्पत्तिः तृतीया पूर्वोक्तप्रकारद्वयभिन्ना सा ज्ञेया । कार्योत्पत्तौ प्रतिबंधकाभावस्यापि कारणत्वेनांगीकारात् । उ-

१ अत्र जगज्जये साध्ये हेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यम् । यथा वा-उद्यानमारुतोद्भूताश्चूतचंपकरेणवः । उदस्रयंति पांथानामस्पृशंतोऽपि लोचने ॥ लोचने कर्मभूते उदस्रयंति उद्रताश्रूणि कुर्वतीत्यर्थः । अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यम् । २ स्यादित्यपि पाठः ।

दाहरणम् । हे राजन् ते तव असिः खड्गः स एव भुजंगमः सर्पः नरेंद्रानेव नृ-
पान् विषवैद्यांश्चेति श्लिष्टरूपकम् । नरेंद्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि वाच्य-
वदिति विश्वः । दशति लक्षणया हंतीत्यर्थः । अत्र विषवैद्यत्वं दशन-
क्रियायाः प्रतिबंधकत्वेऽपि सर्पस्य प्रबलत्वाभिव्यक्त्या चमत्कारः ॥ ७८ ॥

नरेंद्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजंगमः ॥ ७८ ॥

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥

अकारणादिति ॥ अकारणात् कारणसदृशात् वस्तुनः कार्यजन्म चतुर्थी प्रा-
गुक्तभिन्नप्रकारा विभावना स्यात् । उदाहरणम् । शंखात् शंखत्वेनाध्यस्ता-
त्कामिनीकंठादिति रूपकातिशयोक्तिः । अयं वीणानिनादः मधुरालाप एव । वी-

१ चित्रं तपति राजेंद्र प्रतापतपनस्तव ॥ अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्वणम् ॥ चित्रमिति । प्रताप एव तपनः
सूर्यः आतपत्रं छत्रं तद्वहितमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् । (१ तपनः सविता रविरित्यमरः ।)

णानिनाद इत्यत्रापि रूपकातिशयोक्तिः उदेतीति महदद्भुतमस्ति । घोरध्वनिका-
रणस्य शंखस्य मधुरालापकारणत्वमित्याश्चर्यम् । तत्रापि परकीयकार्यकारित्व-
मिति महत्त्वं वीणाशंखयोः शब्दकारणत्वेन सादृश्यं नञर्थः । यथाहुः शाब्दिकाः ।

शंखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ७९ ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ॥

तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थः षट्
प्रकीर्तिताः ॥ ७९ ॥ विरुद्धादिति ॥ विरुद्धात् प्रसिद्धकारणविरुद्धादित्यर्थः ।

१ उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति नक्षत्रम् । मुकुलीभवंति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥ उदित इति
कस्यचिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं कुमाररूपे सूर्ये उदिते सति कोः पृथिव्या वलयं मंडलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्रा-
प्नोति । क्षत्रं क्षत्रियकुलं न भाति अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रम् । तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभ-
वंति संकुचंति । अंजलिबंधात्तदाकृतीनि भवंतीत्यर्थः । तिलपुष्पात्समायाति वायुश्चंदनसौरभः । इंदीवरयुगाच्चित्रं नि-
संरति शिलीमुखाः ॥

दाहरणम् । हे राजन् ते तव असिः खड्गः स एव भुजंगमः सर्पः नरेंद्रानेव नृ-
पान् विषवैद्यांश्चेति श्लिष्टरूपकम् । नरेंद्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि वाच्य-
वदिति विश्वः । दशति लक्षणया हंतीत्यर्थः । अत्र विषवैद्यत्वं दशन-
क्रियायाः प्रतिबंधकत्वेऽपि सर्पस्य प्रबलत्वाभिव्यक्त्या चमत्कारः ॥ ७८ ॥

नरेंद्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजंगमः ॥ ७८ ॥

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥

अकारणादिति ॥ अकारणात् कारणसदृशात् वस्तुनः कार्यजन्म चतुर्थी प्रा-
गुक्तभिन्नप्रकारा विभावना स्यात् । उदाहरणम् । शंखात् शंखत्वेनाध्यस्ता-
त्कामिनीकंठादिति रूपकातिशयोक्तिः । अयं वीणानिनादः मधुरालाप एव । वी-

१ चित्रं तपति राजेंद्र प्रतापतपनस्तव ॥ अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्वणम् ॥ चित्रमिति । प्रताप एव तपनः
सूर्यः आतपत्रं छत्रं तद्वहितमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् । (१ तपनः सविता रविरित्यमरः ।)

णानिनाद इत्यत्रापि रूपकातिशयोक्तिः उदेतीति महदद्भुतमस्ति । घोरध्वनिका-
रणस्य शंखस्य मधुरालापकारणत्वमित्याश्चर्यम् । तत्रापि परकीयकार्यकारित्व-
मिति महत्त्वं वीणाशंखयोः शब्दकारणत्वेन सादृश्यं नञर्थः । यथाहुः शाब्दिकाः ।

शंखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ७९ ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ॥

तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थः षट्
प्रकीर्तिताः ॥ ७९ ॥ विरुद्धादिति ॥ विरुद्धात् प्रसिद्धकारणविरुद्धादित्यर्थः ।

१ उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति नक्षत्रम् । मुकुलीभवन्ति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥ उदित इति
कस्यचिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं कुमाररूपे सूर्ये उदिते सति कोः पृथिव्या वलयं मंडलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्रा-
प्नोति । क्षत्रं क्षत्रियकुलं न भाति अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रम् । तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभ-
वंति संकुचन्ति । अंजलिबंधात्तदाकृतीनि भवन्तीत्यर्थः । तिलपुष्पात्समायाति वायुश्रंदनसौरभः । इंदीवरयुगाच्चित्रं नि-
संरति शिलीमुखाः ॥

कार्यसंपत्तिः कार्योत्पत्तिः काचिद्विभावना दृष्टा । उदाहरणम् । हंतेति खेदे शी-
तांशुकिरणाः उष्मांशुविरुद्धा इति गम्यते । तां प्रोषितभर्तृकां तन्वीं कामिनीं
संतापयन्ति । अत्र केषुचिच्छ्लोकेषु पादपूरणार्थं प्रयुक्तान्यधिकान्यपि पदानि
सन्ति । न तत्र दोषः शङ्क्यः प्रकृतं संगतत्वात् । एवं चैववाहीत्यादीनामसंग-
शीतांशुकिरणास्तन्वीं हंत संतापयन्ति ताम् ॥ ८० ॥

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ॥

तानामेवाधिकत्वे दोषस्वीकारात् । एवं क्वचिन्न्यूनपदत्वमपि न दोषः आकांक्षि-
तपदाध्याहारस्य सकलशास्त्रसंमतत्वाच्छीघ्रप्रतीताध्याहारे तु दोषः ॥ ८० ॥
कार्यादिति ॥ कार्यात् कार्यत्वेन प्रसिद्धात् वस्तुनः कारणजन्म कारणत्वेन प्र-

१ अविवेकि कुचद्वंद्वं हंतुं नाम जगन्नयम् । श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणम् ॥ पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य
कार्यविरोधित्वं स्वाभाविकम् । इह तु श्रुतिप्रणायत्वरूपागंतुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः ।

सिद्धस्योत्पत्तिः काचिद्वैपरीत्येन चमत्कारकारिणी विभावना दृष्टा । उदाहरण-
म् । हेनृप तव करकल्पतरोः यशः पयोराशिरभूत् । अत्र पयोराशिः कारणं
कल्पतरुश्च कार्यमिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीतवर्णनात् रूपकसंकीर्णा विभावना ।

यशः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥ ८१ ॥

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ॥

हृदि स्नेहक्षयो नाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥ ८२ ॥

संकीर्णत्वे दोषो नास्तीत्यग्रे वक्ष्यामः ॥ ८१ ॥ कार्येति ॥ पुष्कलकारणे पूर्णाः
कला यस्येति पुष्कलमन्यूनांशम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तथाविधे कारणे स-

१ जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः । संप्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ २ अनु-
रागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ पूर्वोदाहरणेऽनुक्तानिमित्ता इह दैवग-
तिवैचित्र्यस्य निमित्तस्थोपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ।

त्यपि कार्याजनिः कार्यानुत्पत्तेरुक्तिविशेषोक्तिः विशेषस्य नवीनप्रकारस्योक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । स्मरदीपे अनंगदीपके हृदि हृदये । पद्मनेत्यादिना हृदयस्य हृदादेशः । यद्वा हृदि मनसि । स्वांतं हन्मानसं मन इत्यमरः । ज्वलति दीप्यमाने सत्यपि स्नेहक्षयः स्नेहः प्रीतिस्तैलं चेति श्लिष्टरूपकम् । स्नेहस्तैलादिकरसे द्रव्ये स्याद्बृदयेऽपि चेति विश्वः । तस्य क्षयो नाशो माभून्न जातः । दीपज्व-

असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ॥

लने सत्यपि तैलक्षयो न जात इत्यपिशब्दो विरोधद्योतकः । न चात्र विरोधाभासः शङ्क्यः । कार्यकारणविषये तस्यानङ्गीकारात् । नापि विभावना तस्याः कारणाभावप्रधानत्वात् । अस्यास्तु कार्याभावप्रधानत्वमिति ॥ ८२ ॥ असंभव इति ॥ अर्थनिष्पत्तेः प्रकृतार्थसिद्धेः असंभाव्यत्वस्य आश्चर्यत्वस्य वर्णनमसंभवः । उदाहरणम् । गोपशिशुकः नंदकुमारः । स्वार्थे कः अल्पार्थे वा । शैलं गोवर्धनं उ-

त्पाटयिष्यतीति को वेद आश्चर्यमेतदित्यर्थः । गोपग्रहणं तपोमंत्राद्यभावसूचनार्थम् ॥ ८३ ॥ विरुद्धमिति ॥ कार्यहेत्वोः कार्यकारणयोः । लक्षणहेत्वोरिति ज्ञापकात् हेतुशब्दस्य परनिपातः । विरुद्धमप्रसिद्धं भिन्नदेशत्वं भिन्नौ देशौ योस्तौ भिन्नदेशौ तयोर्भावो भिन्नदेशत्वं भिन्नदेशावस्थानवर्णनमित्यर्थः । अ-

को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति ॥ ८३ ॥

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ॥

संगतिः । उदाहरणम् । यदा जलधरेर्मर्धैर्विषं उदकं गरलं चेति श्लिष्टरूपकम् । विषं तु गरले जले इति शाश्वतः । पीतमात्मनि निहितं तदा पथिकांगनाः पांथस्त्रियो मूर्छिताः मोहं प्राप्ताः । मूर्छामोहसमुद्भाययोरिति धातोः कर्तरि क्तः ।

१ अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः । क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥

अत्र विरुद्धमित्युक्तेर्गृहस्थः क्षेत्रधान्यमुत्पाटयतीत्यत्र नासंगतिः ॥ ८४ ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र करणीयस्यार्थस्य ततोऽन्यत्र तस्मादन्यस्थले कृतिः करणं साऽसंगतिः । अन्यत् क्रियमाणभिन्नं वस्तु कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिः तस्मा-

विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगनाः ॥ ८४ ॥

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥

द्विरुद्धार्थस्य करणं च तथा असंगतिरित्यपरो भेदः । अत्रैकस्मिन् श्लोके प्रक्रम-
भंगमनादृत्य भेदद्वयं लक्षितं उत्तरश्लोके च तदुदाहृतं परं तु प्रथमभेदोदाहर-
णानंतरं द्वितीयभेदस्य लक्षणोदाहरणे क्रमेण वक्तुं युक्ते अविलंबेनार्थबोधे च-

१ ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्यलंकारः । यथात्र विषपानमूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वम् । अहो
खलुभुजंगस्य विपरीतो वधक्रमः । अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ उपकारिमुखेदुःस्थमन्यदेव वचोऽमृतम् ।
क्वचित्स्त्रवति कस्यापि जायते जीवितोदयः ॥

मत्काराधिक्यात् ॥ ८५ ॥ अपारिजातामिति ॥ हे भगवन् वसुधां अपारि-
जातां अपगतं अरिजातं शत्रुवृन्दं यस्यास्तादृशीं चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् द्यां दिव-
म् । सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियामित्यमरः । तथा अपारिजातामकृथाः कृतवान् ।
पारिजातहरणेन नास्ति पारिजातो यस्यां सा तथोक्तामिति श्लिष्टरूपकं द्विती-

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥ ८५ ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकृथाः ॥

यम् । उदाहरणम् । गोत्रोद्धारप्रवृत्तः गोत्रायाः पृथिव्याः उद्दारे समुद्रादुद्धृत्य
स्थापने वराहरूपेण प्रवृत्तस्त्वं गोत्रोद्भेदं पर्वतोद्भेदं क्षित्युद्भेदं चेति श्लिष्टरूपकम् ।
पुरा पूर्वमकरोः यद्वा कृष्णावतारे गोत्रोद्धारप्रवृत्तः भुवो भारहरणेन स्थापने

१ अत्र कृष्णं प्रति शक्रस्य सोपालंभवचने भुवि शिकीर्षिततया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकासं-
गतिः । पुरा गोत्राया उद्दारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ।

प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं गोवर्धनोद्भेदमिति । अथवा गोत्रस्य यदुकुलस्य उद्गारे वि-
प्रशापनिवर्तनेन संकटादुद्धरणे प्रवृत्तस्त्वं गोत्रोद्भेदं कुलोच्छेदमिति विरुद्धकृतिः

गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्भेदं पुराकरोः ॥ ८६ ॥

विषमं वर्ण्यते यत्र घटना ननु रूपयोः ॥

॥ ८६ ॥ विषममिति ॥ यत्र द्वयोरर्थयोरननुरूपयोः सतोरसदृशत्वेन विव-
क्षितयोरित्यर्थः । घटना अनुरूपत्वनिषेधरूपा वर्ण्यते वैलक्षण्यवाचकशब्द-

त्वत्खड्गखंडितसपत्नीविलासिनीनां भूषा भवंत्यभिनवा भुवनैकवीर । नेत्रेषु कंकणमथोरुषु पत्रवल्ली चोलेंद्रसिंह ति-
लकं करपल्लवेषु ॥ हेभुवनैकवीर चोलदेशाधिप सिंहसदृश तव खड्गेन खंडिता ये सपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभि-
नवा अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवन्ति । यथा नेत्रेषु कं कणं जलकणमेव कंकणं वलयं भवतीत्यनुपंगः । अथेति समुच्चये ।
उरुषु च पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना करपल्लवेषु तिलयुक्तं कं जलमेव ललाटभूषणमिति श्लोकार्थः । मोहं जगत्र-
यभुवामपनेतुमेतदादाय रूपमखिलेश्वरदेहभाजाम् । निःसीमकांतिरसनीराधिनामुनैव मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥ मो-
मिति । हेअखिलेश्वर जगत्रयवर्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुमेतद्रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्यादातिक्रान्तं कांतिरूपरससु-
द्रेणामुनैव रूपेण सुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवर्धयसीत्यन्वयः ।

॥४२॥

प्रयोगेन स्फुटीक्रियते । तत्र विषमं समाद्विपरीतं विषममिति व्युत्पत्तेः । उदाहर-
णम् । शिरीषमृदंगी शिरीषकुसुमकोमलशरीरेयं क्व । स इव दृश्यते इति तादृक
अनिर्वचनीयः । यद्वा स इवेति तादृक् तादृगादौ सूत्रमते कर्मकर्तरि कृत्स्मृतः ।
महाभाष्ये त्विवेत्यर्थे दृग्दृशौ तद्वितौ मताविति वामनः । मदनज्वरः मदन-

क्यं शिरीषमृदंगी क्व तादृङ्मदनज्वरः ॥ ८७ ॥

विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ॥

कृतो ज्वरः संतापो मदनज्वर इति मध्यमपदलोपी समासः । क्व । नोभयं सम-
त्वेन घटत इत्यर्थः । प्रायेणायं क्व शब्दद्वये सत्येव भवति ॥ ८७ ॥ विरुद्धेति ॥
विरुद्धकार्यस्य कारणविरोधित्वेन प्रसिद्धस्य कार्यस्य उत्पत्तिर्वर्णनमपरं विषमं

१ अभिलषसि यदीदौ वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज संक्षालयांकम् । सुविमलमथ विवं पारिजात-
प्रसूनैः सुरभय वद नोचेत्त्वं क्व तस्या मुखं क्व ॥

मतम् । विरूपकार्यस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विरुद्धं रूपं यस्य तत् । उदाहरणम् । तव श्यामा कृपाणिका तरवारिः धवलां शुभ्रां कीर्तिं प्रसूते । अत्रासितायाः कृपाणिकायाः सितत्वेन विरुद्धायाः कीर्तेरुत्पत्तिरुक्तेति लक्षणानुगमः । न चास्य कारणस्यापि विरुद्धत्वाद्विभावनायामंतर्भावः । यत्र कारणस्य प्रकृत-विरुद्धत्वविवक्षा तत्र विभावना । यत्र च कार्यस्य तथात्वविवक्षा तत्र विषमम् ।

कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥ ८८ ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ॥

यत्र चोभयोस्तत्र संकर इति सिद्धांतात् । वस्तुतस्तु नाशयनाशकभावरूपं विरुद्धत्वं विभावनायां प्रकारभेदरूपं विरुद्धत्वं विषमालंकारे इति भेदः । एवं च विरूपकार्यस्येति पाठः साधुः । विभिन्नं भिन्नप्रकारं रूपं यस्येति विरूपं तादृशं च तत्कार्यं चेति व्युत्पत्तिः ॥८८॥ अनिष्टस्येति ॥ इष्टार्थसमुद्यमात् इष्टायेति इ-

ष्टार्थः स चासौ समुद्यमस्तस्मात् अनिष्टस्याप्यवाप्तिः अपिशब्दादिष्ठानवाप्तिश्च तद्विषमम् । उदाहरणम् । आखुर्मूषकः भक्ष्याशया मोदकादितृष्णया अहिमंजूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा विलोक्य प्रविष्ट इति शेषः । दृष्ट्वेति पाठे विदार्येत्यर्थः । केचित्तु द्रष्टेति तन्प्रत्ययांतं तद्योगे मंजूषाशब्दस्य न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।

भक्ष्याशयाहिमंजूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः ॥ ८९ ॥

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ॥

तादृशः स तेनाहिना भक्षितः । अत्र भक्ष्यलाभो न जातः स्वयं चाहिना भक्षित इति इष्टानवाप्तिपूर्विकाऽनिष्टावाप्तिः । प्रकारांतरमपि कुवलयानंदे द्रष्टव्यम् ॥ ८९ ॥ सममिति ॥ यत्रानुरूपयोः सदृशयोर्योग्ययोर्वा द्वयोरर्थयोर्वर्णनं तत्रापि सम-

१ दिग्धक्षन्मरुतः पुत्रं तमादीप्य दशाननः । आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत् ॥ लोके कलंकमपहातुमयं मृगांको जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन । तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलंकरेखां नार्यः समाश्रितजनं हि कलंकयंति ॥

मलंकारः स्यात् । सह तुल्यतया मीयते इति सममिति व्युत्पत्तेः । मांसैरपि शक्यं क्षुदपनेतुमिति भाष्यप्रयोगात्सामान्ये नपुंसकत्वम् । उदाहरणम् । हारेण गुच्छादिना कुचमंडलं स्वानुरूपं स्वसदृशं स्वयोग्यं वा सन्न स्थानं कृतम् । अ-

स्वानुरूपं कृतं सन्न हारेण कुचमंडलम् ॥ ९० ॥

सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ॥

नीचप्रवणता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ॥ ९१ ॥

त्रोभयोर्वर्तुलत्वरुचिरत्वाभ्यामनुरूपत्वम् ॥ ९० ॥ सारूप्यमिति ॥ कार्यस्य कारणेन सह सारूप्यं समानं रूपं ययोस्ते सरूपे तयोर्भावः सारूप्यं तुल्यरूपत्वमपि समं विदुः । उदाहरणम् । हे लक्ष्मि जलजायाः सागरोदितत्वाज्जलजाया-

१ कौमुदीव तुहिनांशुमंडलं जाह्नवीव शशिखंडमंडनम् । पश्य कीर्तिरनुरूपमाश्रिता वां विभाति नरसिंह भूपते ॥

२ दवदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामुपेत्य वर्षेस्तम् । यच्छमयति तद्युक्तं सोऽपि दवमेव विनिहंति ॥

स्तवनीचप्रवणता नीचं प्रदेशं अधमं च प्रकर्षेण वनति श्रयतीति नीचप्रवणा । वनषण संभक्ताविति धातोः पचाद्यच् । तस्या भावो नीचप्रवणता उचिता योग्या । उच समवाय इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ ९१ ॥ विनेति ॥ यमर्थं कर्तुमुद्यमः क्रियते । अनिष्टमंतरायं विनापि तत्सिद्धिश्च समम् । उदाहरणम् । वारणार्थिनो गजा-

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यमः ॥

युक्तो वारणलाभोऽयं शालते वारणार्थिनः ॥ ९२ ॥

र्थिनो निषेधार्थिनश्चेति श्लिष्टरूपकम् । युक्तः उदितोऽयं वारणलाभः प्रतिबंधप्राप्तिर्गजप्राप्तिश्चेति श्लिष्टरूपकम् । शालते शोभते । न चात्र प्रतिबंधलाभस्यानिष्टत्वं शक्यम् । लोकदृष्ट्या अनिष्टत्वेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन तन्ना-

१ उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् । उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥

स्तीति । यद्वा । अर्थद्वयमनाश्रित्य समालंकारप्रवृत्तौ पुनः श्लेषालंकारप्रवृत्त्या
चमत्कारातिशय इति बाधो नास्तीति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । लक्षणे यदर्थं कर्तु-
मुद्यम इति केषां चित्पाठः स्पष्टार्थः ॥९२॥ विचित्रमिति ॥ चेद्यदि विपरीत-
फलेच्छया प्रयत्नः स्यात्तर्हि विचित्रं स्पष्टम् । उदाहरणम् । संतः साधवः त्रैलो-

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफलेच्छया ॥

नमंति संतस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ ९३ ॥

क्यादपि । त्रयो लोका एव त्रैलोक्यमित्यत्र चातुर्वर्ण्यादित्वात् प्यत्र् । पंचमी
विभक्ते इति पंचमी । समुन्नतिं उत्कर्षं उच्चत्वं चेति श्लिष्टरूपकम् । लब्धुं नमंति
प्रव्हीभवन्ति । अनुद्धतस्वभावा भवन्ति चेति श्लिष्टरूपकम् । अत्र नमतिरकर्मकः

१ मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्तिस्ते । मित्राह्लादं कर्तुं मित्राय दुह्यति प्रतापोऽपि ॥

॥४५॥

वन्दनार्थस्तु सकर्मक इति प्रपञ्चितं रसविदो ॥ ९३ ॥ अधिकमिति ॥ पृथुला-
धारात् विशालाधिकरणात् आधेयस्य वस्तुनः आधिक्यवर्णनमधिकत्वोक्तिर-
धिकम् । उदाहरणम् । यत्र जले ब्रह्मांडानि मांति तत्र तस्मिन्स्ते तव गुणाः न मांती-
ति गुणानामाधिक्यवर्णनादधिकम् । अत्र गुणशब्देन तद्गणनार्थो वर्णविन्यासो

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ॥

ब्रह्मांडानि जले यत्र तत्र मांति न ते गुणाः ॥ ९४ ॥

पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम् ॥

लक्ष्यते ॥ ९४ ॥ पृथ्विति ॥ पृथ्वाधेयाद्विशालादाधेयात् यत् आधाराधिक्यं तदपि
तदधिकं मतम् । उदाहरणम् । वाग्ब्रह्म शब्दब्रह्म कियत् किं परिमाणमस्येति कि-
यत् । किमिदंभ्यां वो घ इति वतोर्वस्य घस्तस्य यादेशः । यत्रैते तव गुणाः विश्रा-

१ युगांतकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥

म्यति गद्यपद्यात्मके हि शब्दब्रह्मणि वर्णितानां गुणानां विश्रामो भवति । एत-
च्छब्देन प्रत्यक्षवाचिना असंख्यातत्वं विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ॥९५॥ अ-
ल्पमिति ॥ सूक्ष्मादाधेयात् यत् आधारस्य सूक्ष्मता वर्ण्यते तत्तु अल्पमलंकारः ।

किंयद्वाग्ब्रह्म यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ॥ ९५ ॥

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ॥

मणिमालोर्मिका तेऽद्य जपमालायते करे ॥ ९६ ॥

तु शब्दः पूर्वालंकारवैलक्षण्यद्योतकः । उदाहरणम् । अद्य ते तव करे मणिमालो-
र्मिका मणिपंक्तिस्वचितमुद्रिका जपमालायते । अतिविशाला भवतीत्यर्थः । तेन अं-

१ अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् । माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्द्यदत्र ते ॥ २ यन्मध्यदेशादपि ते
सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते । मृणालसूत्रमपि ते नैव माति स्तनान्तरे ॥ यदिति । हे चंचलाक्षि तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं
दृश्यते तन्मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरन्तरे मध्ये न मातीत्यन्वयः ।

॥४६॥

गुल्याः करस्य वा सूक्ष्मता गम्यते ॥९६॥ अन्योन्यमिति ॥ यत्र परस्परं क्रिया-
विशेषणमेतत् । उपकारः सत्कारः उपयोगो वा स्यात् तत्र अन्योन्यं नामालं-
कारः । उदाहरणम् । त्रियामा रात्रिः । प्रथमयामस्य धर्मशास्त्रे दिवसतुल्यत्वा-
भिधानात् त्रियामत्वम् । अथवा द्विमुहूर्ता सायंसंध्या द्विमुहूर्ता च प्रातः संध्या

अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ॥

त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ९७ ॥

तदवशिष्टा च रात्रिरिति त्रियामत्वम् । शशिना चंद्रेण भाति शशी च त्रिया-
मया भाति इत्यन्योन्यसत्कारपक्षे । उपयोगपक्षे तु । अन्योन्यतः पथि बताविभ-
तामिभोष्ट्रावित्युदाहरणम् । अन्योन्यस्मान्मेषावुपसरत इत्यत्र तु नालंकारः ।

१ विनयैर्भाति विद्येयं विनयो भाति विद्यया । धनैराभाति दानानि दानैर्भाति धनान्यापि ॥

चमत्काराभावात् ॥ ९७ ॥ विशेष इति ॥ ख्यातं प्रसिद्धं आधारं विनापि आ-
धेयवर्णनं विशेषः स्पष्टम् । उदाहरणम् । सूर्ये गतेऽपि अस्तमिते दीपस्थास्त-
त्करास्तत्किरणाः । सूर्यतेजः सायमग्नौ प्रविशतीत्यागमः । तमो ध्वातं छिंदन्ति

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ॥

गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिंदन्ति तत्कराः ॥ ९८ ॥

विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥

नाशयन्ति । अत्र सूर्यकिरणानामाधारः सूर्य एव प्रसिद्धः । सूर्ये दूरं गतेऽपि
तस्यैव करास्तमश्छिंदन्ति इत्यप्रसिद्धकथनं विशेषः ॥ ९८ ॥ विशेष इति ॥
यदि एकं वस्तु अनेकत्र स्थितं वर्ण्यते तर्हि सोऽपि विशेषः । उदाहरणम् । अं-

१ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥ दिवमिति । दि-
वमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिर आकल्पं कल्पपर्यन्तं जगन्ति भुवनानि रमयन्तीत्यन्वयः ।

तर्मनसि बहिर्बाह्यप्रदेशे पुरः संमुखप्रदेशे पश्चात्पृष्ठदेशे । किं बहुना मे मम
सर्वदिक्ष्वपि सैव प्रेयसी भासते । इत्येकस्याः कामिन्याः युगपदनेकदेशवर्ति-

अंतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ ९९ ॥

किञ्चिदारंभतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ॥

तैवां पश्यता मया लब्धं कल्पद्रुमनिरीक्षणम् ॥ १०० ॥

त्वकथनं विशेषः ॥ ९९ ॥ किञ्चिदिति ॥ किञ्चिदारंभतः कस्यचिदारंभः किञ्चि
दारंभः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ततः पंचम्यास्तसिल् । अशक्यवस्त्वन्-

१ हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे । वत्स राम गतोऽसीति संतापेनानुमयिसे ॥ २ स्फुरदद्भुतरूपमु-
त्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् । विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ स्फुरदिति ।
उत्कटः प्रतापरूपो ज्वलनोऽग्निर्यस्येत्यर्थः । उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो मनोभवादिः ससृजे सृष्ट
इति सत्यमित्यन्वयः ।

तरकृतिः अशक्यस्य वस्त्वंतरस्यान्यवस्तुनः कृतिः करणं च सः । उदाहरणम् ।
हे राजन् त्वां पश्यता मया कल्पद्रुमनिरीक्षणं देववृक्षावलोकनं लब्धम् । अत्र
त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकालंकारो व्यज्यते । तन्मूला च पृथिव्यां कर्तुमश-
क्यकल्पद्रुमावलोकनस्य कृतिरिति विशेषः ॥१००॥ स्यादिति ॥ चेद्यदि त-

स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ॥

यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ १०१ ॥

थाकारि प्रसिद्धार्थकर्तृ वस्तु अन्यथाकारि तद्विपरितकारि क्रियेत निबध्येतेति
यावत्तर्हि व्याघातो नामालंकारः स्यात् । यैः पुष्पैः जगत्प्रीयते तुष्यति । प्रीणा-
तेः कर्मकर्तरि लट् । तैरेव पुष्पैः कुसुमायुधः कामो हन्ति ताडयति । अत्र प्रीतिकर-
त्वेन प्रसिद्धानां कुसुमानां ताडनकरणत्वमन्यथाकारित्वं तानि कुसुमानि चो-

१ दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥

क्तानि । नर्मदामाहात्म्ये । अशोकमरविंदं च चूतं च नवमल्लिका । शिरीषकुसुमं चे-
ते पंचबाणस्य सायकाः ॥ वस्तुतस्तु शब्दादयः पंच विषया एव बाणत्वेन वर्ण्य-
ते इत्याहुः ॥१०१॥ सौकर्येणेति ॥ यत्र सौकर्येण सुकरत्वेन सुखकरत्वेनेत्यर्थः ।
निबद्धा प्रारब्धा क्रिया कार्यविरोधिनी सुकरत्वविरोधिनी दुःखकारिणी भ-
सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ॥

दया चेद्दाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते ॥ १०२ ॥

वति । अत्रापि व्याघातः । उदाहरणम् । हेराजन्मयि बाल इति मत्वा दया चेत्
अस्ति । तर्हि रणे जिगमिषुणा ते तवाहमपरित्याज्य एव गेहे न स्थापनीय
एव । किं तु युद्धे सहैव नेतव्य इत्यर्थः । अत्र राज्ञा सुकरत्वेन प्रारब्धं गेहे
रक्षणं शूरस्य कुमारस्य दुःखतरं जातमिति कार्यविरोधित्वम् ॥ १०२ ॥

१ लुब्धो न विमृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशंकया । दातापि विमृजत्यर्थं तथैव ननु शंकया ॥

गुंफ इति ॥ यथा प्रक्रांतकारणैः प्रक्रांतानि प्रथमोच्चरितान्यनतिक्रम्य इति
यथाप्रक्रांतं यथाप्रक्रांतमुक्तानि कारणानि यथाप्रक्रांतकारणानि । मध्यमपद-
लोपी समासः । तैस्तथोक्तैर्गुंफो रचना कारणमाला स्पष्टम् स्यात् । उदाहर-
णम् । नयेन कारणेन श्रीः कार्यं भवति । श्रिया कारणेन त्यागः कार्यं भवति । तेन

गुंफः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रांतकारणैः ॥

नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ १०३ ॥

त्यागेन च विपुलं यशो भवति । अत्र यद्यपि कार्याणामपि माला विद्यते तथापि
कारणगुणवर्णनमेव कविसंरंभ इति विवक्षापूर्विका हि शब्दार्थप्रतिपत्तिरि-

१ उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतो गुंफः कारणमाला । यथा वा । भवंति नर-
काः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् । दारिद्र्यमप्यदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥

ति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम् ॥ १०३ ॥ गृहीतेति ॥ गृहीतमुक्तरीत्या आदौ
गृहीतं पश्चान्मुक्तमिति गृहीतमुक्तं तस्य रीत्या निबंधनप्रकारेण । यद्वा । गृ-
हीतं मुक्तं यस्यां सा गृहीतमुक्ता सा चासौ रीतिश्चेति तथेति विग्रहः । अर्थश्रेणिः

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावली मता ॥

नेत्रे कर्णांतविश्रांते कर्णौ दोस्तंभदोलितौ ॥ १०४ ॥

अर्थपंक्तिः एकावली मता । एकावली हारविशेषः । तत्सदृशत्वात् । उदाहरणम् ।
तस्य महीभुज इत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते । नेत्रे कर्णांतविश्रांते कर्णपर्यंतमायते
कर्णौ च दोस्तंभदोलितौ भुजस्तंभलंबिनौ । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः १०४

१ नेत्र इति । तस्य भूभुज इति सर्वत्र संबध्यते । दोस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितमांदोलनं ययोस्तौ । दोलनाविति पाठे
दोला दोलनं ययोरस्तीति विग्रहः । मधूनि पद्मे पिबति द्विरेफः पद्मं विभाति श्रवणे प्रियायाः । स्पृशत्यमुष्याः श्रवणं
च नेत्रं निर्याति नेत्राच्छरत्कटाक्षाः ॥ इति काव्यविलासे । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेष-
णभावो वा गृहीतमुक्तरीतिः ।

दोस्तंभाविति ॥ दोस्तंभौ जानुपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ । जानुनी च रत्नमुकुराकारे रत्नदर्पणतुल्ये । मुकुरो मणिभेदे स्यान्मल्लिकायां च दर्पण इति केशवः । अत्र पूर्वपदानां विशेष्यत्वमुत्तरपदानां च विशेषणत्वमिति संप्रदायः । प्रकारांतरं दोस्तंभौ जानुपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ ॥

जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः ॥ १०५ ॥

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते ॥

च कुवलयानंदे द्रष्टव्यम् । अत्र केषांचित्पदानां पुनरुक्तत्वेऽपि दोषो नाशंक्यः । सकलकविसंमतत्वाच्चमत्कारित्वाच्च । एवमावृत्तिदीपकेऽपि बोध्यम् ॥ १०५ ॥ दीपकेति ॥ दीपकैकावलीयोगात् दीप इव दीपकम् । अनेकोपकारकपदं तस्य

१ न तज्जलं यत्र सुचारु पंकजं न पंकजं तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ कलजितो न यो न गुंजितं तन्न जहार यन्मनः ॥ अद्य श्रयति पुण्येन विवेकं मतिरुद्धता । विवेकस्तु ममात्मानमात्मा हरिपदद्वयम् इति काव्यविलासे ।

चेकावल्याश्च योगाद्धेतोर्मालादीपकं नामोच्यते । मालया एकावल्या युक्तं दीपकमिति व्युत्पत्तेः । स्मरेण तस्याः कामिन्याः हृदये स्थितिः कृता । तेन च कामिनीमनसा त्वयि स्थितिः कृता । अत्र स्थितिपदस्यावृत्तेर्दीपकत्वं हृदयशब्दस्य गृही-

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥ १०६ ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ॥

तमुक्तत्वादेकावली चेत्युभयोर्योगः ॥ १०६ ॥ उत्तरोत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं यथोत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते कथ्यते । उदाहरणम् । मधु क्षौद्रं मधुरं स्वादु

१ संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् । कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ संग्रामेति । कोदण्डेन धनुषा शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलं भूमंडलेन त्वं पालकः समासादितः भवता कीर्तिरासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः ।

तस्माच्च पीयूषममृतं मधुरं तस्मात् कवेर्वचो मधुरम् । पंचमी विभक्ते इति पंचमी

मधुरं मधु पीयूषं तस्मात्तस्मात्कवेर्वचः ॥ १०७ ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥

॥ १०७ ॥ यथासंख्यमिति ॥ क्रमिकाणां क्रमप्राप्तानां क्रमेणैव समन्वयो

१ सारा लोकेषु विद्वांसस्तेषु सारा विवेकिनः । तेष्वनुष्ठानकर्तारस्तेषु शंभुपदानुगाः ॥ इति काव्यविलासे । तृणाच्छ-
युतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः । वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा महीयसी इति कुवल्यानंदे । शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति वा । न त्यज्यंते न
भुज्यंते कृपणेन धनानि यत् ॥ शरणमिति । कृपणेन धनानि यन्न त्यज्यंते तर्हि तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यं-
ते तर्हि विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः । अंतर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते सिंधोः सोऽप्येकदेशे
तमपि चुलकया कुंभयोनिश्चकार । धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंहाक्षिर्तोद्र त्वत्कीर्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च
प्रेक्षणीयं विभाति ॥ अंतरिति विष्णोरंतरुदरे त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी सोऽपि विष्णुरपि फणिनां नागानामीश्वरे
शेषे शेते निद्राति सोऽपि शेषोऽपि सिंधोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः । तमपि सिंधुमपि कुंभयोनिरगस्त्यश्रुलकयांचकार पीत-
वान् । अयमगस्त्योऽपि नभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुंदरं त्वत्कीर्तेः कर्णभूषणं नीलोत्पलं वि-
भातीत्यन्वयः । इति सारालंकारः ।

यथासंख्यं स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे राजन् त्वं शत्रुं जय पराभव । जि अभिभव
इति धातोर्लोट् । मित्रं च रंजय प्रीणय । विपत्तिं लोकानां कष्टं च भंजय । न चायं
शब्दालंकारः । अन्वयकालेऽपि क्रमस्य विवक्षितत्वात् ॥ १०८ ॥ पर्याय इति ॥

शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रंजय भंजय ॥ १०८ ॥

पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ॥

पदं मुक्त्वा गता चंद्रं कामिनीवदनप्रभा ॥ १०९ ॥

यद्येकस्य वर्णनीयवस्तुनः पर्यायेणानुक्रमेण अनेकसंश्रयः अनेकपदार्थाश्रय-
णं निबध्यते तर्हि पर्यायः परिपूर्वादयतेर्भावे घञ् । उदाहरणम् । कामिनीवद-
नप्रभा कांतास्यकांतिः पदं पंकजं मुक्त्वा चंद्रं ग्लावं गता रात्राविति शेषः । नि-

१ नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा । प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कंठेऽधुना
वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ नन्वाश्रयेति । हे कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां तादाशीयमाश्रय-
स्थितिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः ।

दर्शनासंकीर्णमेतत् ॥१०९॥ एकस्मिन्निति ॥ यदि वा एकस्मिन्पदार्थे अनेकं वस्तु वर्ण्यते सोऽपि पर्यायः संमतः । उदा० । यत्र यस्मिन् प्रदेशे पुरा स्रोतः अजनि जायतेस्म । दीपजनेत्यादिना कर्तरि च्लेश्रिण् । अधुना संप्रति तत्र पुलिनं वर्तते । अत्रैकस्मिन्सरित्प्रांते वर्षासु प्रवाहो ग्रीष्मे च पुलिनत्वमित्यनेक-

एकस्मिन्यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ॥

अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥ ११० ॥

वर्णनम् । स्रोतोंऽबुसरणं स्वत इति । तोयोज्झितं तत्पुलिनमित्यमरः । नन्वनेक-
शब्दस्यैकवचनमयुक्तं द्विबहुवाचित्वादिति चेन्न । अभिधीयमानसमुदायस्यैकव-
चनबाधाभावात् । यथा माघे । सेव्यतेऽनेकया सन्नतापांगयेति । भवंत्यनेके जल-
धेरिवोर्मय इत्यत्र त्ववयवपरत्वात्समुदायबाहुल्याद्बहुत्वं युक्तमेवेति दिक् ११०

परिवृत्तिरिति ॥ न्यूनाभ्यधिकयोः दम्भादभ्रयोः मिथः । परस्परम् । मिथोऽन्यो-
न्यं रहस्यपीत्यमरः । विनिमयो व्यत्ययः परिवृत्तिः परिवर्तनं व्यत्ययकरणं प-
रिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदा० । स राजा एकं एकत्वसंख्याविशिष्टं संख्यागुणवा-

परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ॥

जैग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्स रिपुश्रियः ॥ १११ ॥

चिना एकशब्देन तद्विशिष्टद्रव्ये लक्षणा । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले
तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्याया च प्रयुज्यते इति मेदिनी । शरं रोपं मु-
क्त्वा रिपुं प्रति क्षिप्त्वा दत्त्वा चेति श्लिष्टं रूपकम् । रिपुश्रियः । अरिलक्ष्म्याः गज-

१ तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना । येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिदुकिरणोज्ज्वलं
यशः ॥ तस्य चेति । प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जटायुषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः किमिव शोचनीयं न किंचिदित्यर्थः ।
जर्जरं जीर्णं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रावणेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतम् । शरीरं दत्त्वा यशो गृहीतमित्यर्थः ॥

तुरगादिसंपत्तिरूपायाः पद्मायाश्चेति श्लिष्टरूपकम्। शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः
श्रीरिव दृश्यते इति केशवः। कटाक्षान् तदीयवस्तुलाभानित्यर्थः। कृपासूचक-
त्वसादृश्येन तेषु कटाक्षत्वारोपात् बहूनित्यर्थः। बहुषु बहुवचनमिति सूत्राद्बहु-
शब्दाभावेऽपि कटाक्षाणां बहुत्वं एकशब्दप्रयोगादेकवचनाच्च शरस्यैकत्वमिति
न्यूनाधिकभावः। जग्राह स्वीचकार उपाददे चेति श्लिष्टरूपकम्। ततश्च राज्ञः

परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तु यंत्रणम् ॥

स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वांतेषु नतभ्रुवाम् ॥ ११२ ॥

शूरत्वं रिपूणां च पलायनं गम्यते ॥ १११ ॥ परिसंख्येति ॥ एकस्मिन्प्रकृते एकं
किंचिद्वस्तु निषिध्य यंत्रणं तस्यान्यत्र नियमनं परिसंख्या। परित्यज्य संख्यानं
नियमनं परिसंख्येति व्युत्पत्तेः। उदाहरणम्। स्नेहक्षयः तैलक्षयः प्रीतिक्षयश्चेति
श्लिष्टरूपकं प्रदीपेष्वेव भवति। नतभ्रुवां कामिनीनां स्वांतेषु चित्तेषु तु न भवति।

अत्र स्नेहक्षयस्य प्रदीपेषु नियमनं सुंदरीस्वांतेषु तन्निषेधस्पष्टोकारार्थमिति ल-
क्षणानुगमः। स यथा सायं प्रातर्वाशनमिति श्रुतावशनस्य सायंप्रातःकालयो-
नियमेन अन्यकाले तन्निवृत्तिरर्थलभ्या। परिसंख्या विधेः फलमिति मीमांसकाः।
तथात्रापि स्नेहक्षयस्य नियमादर्थलभ्योऽन्यत्र निषेधः स्पष्टप्रतिपत्तये निबद्ध
इति परिसंख्याविधिसादृश्यात् परिसंख्यालंकाराभिधानम्। केचित्तु काव्यार्था-

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ॥

पत्तिकाव्यलिङ्गयोरिव तांत्रिकाभिमतविधिवैलक्षण्याय काव्यपदं पूरणीयमित्या-
हुः। मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिवत् नियमनोत्तरकालं निषेधेऽपि निषिध्येत्यत्र
क्त्वाप्रत्ययः पूर्वभावस्य बुद्धौ स्थापितत्वात्। एवं च कुवलयानंदे संगतानि
मृगाक्षीणामिति श्लोके स्त्रीसंगतस्य क्षणिकत्वोक्तेर्विरुद्धेति चेन्न। तत्र हि स्नेहस्य
विषयभेदविवक्षा न तु नाशविवक्षेति ॥ ११२ ॥ विरोधे इति ॥ तुल्यबलयोः

समप्राधान्ययोरर्थयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावे सति विकल्पालंकृतिः विकल्पना-
मालंकारः मता बुधैः स्वीकृता । उदाहरणम् । महीभुजो नृपाः सद्यः शिरांसि
नमयंतु । चक्रवर्तिनो विजययात्रारंभमात्रेण त्वां संधिं कुर्वत्वित्यर्थः । अथवा चा-
पान्कोदंडान् अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम् । नमयंतु नमनेनाधिज्यान् कृत्वा वि-

सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयंतु महीभुजः ॥ ११३ ॥

ग्रहं कुर्वत्वित्यर्थः । अत्र दूतवाक्ये संधिविग्रहयोर्बाध्यबाधकत्वाद्विरोधः । गम्य-
मानस्याप्यलंकृतिशब्दस्य पुनरुपादानात् चारुत्वाभावेनालंकारः । यथा शृगा-
लः काको वा स्पृशतु यदि वा पांडुतनय इत्यादौ बाध्यबाधकभावो न चारुत्व-

निपीय मदिरां दुरोदरवशो वसापंकिलं सदात्ति पिशितं हितं न खलु वेद नैवाहितम् । अयं यतति धावति भ्रमति
मूर्छति ध्यायति प्रताम्यति पलायते प्रजपति स्फुरत्यंचति ॥ इति काव्यविलासे । २ कृतं प्राज्यं राज्यं जलधिपरिखे
भूमिवलये मही भुक्ता मुक्ता निरवाधि कृतं कार्यमखिलम् । इदानीं संप्राप्तं समुचितपदं वीरशयने शृगालः काको वा स्पृशतु
यदि वा पांडुतनयः ॥

हेतुः ॥ ११३ ॥ बहूनामिति ॥ युगपद्भावभाजां युगपद्भवनं युगपद्भावः तद्भज-
नशीलानां बहूनामर्थानां गुंफः संदर्भः समुच्चयः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे नृप
तव द्विषः नश्यंति पलायंते पश्चात्पश्यंति पृष्ठे निरीक्षंते । किंच भ्रश्यंति अधः
पतंति त्रासादिति भावः । अत्र पौर्वापर्ये सत्यपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन

बहूनां युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः ॥

नश्यंति पश्चात्पश्यंति भ्रश्यंति च तव द्विषः ॥ ११४ ॥

अहंप्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः ॥

युगपद्भावो बोध्यः । अत्रापि चारुत्वानुवृत्तेः । हरिस्त्वां मां च रक्षत्वित्यत्र समुच्च-
यमात्रं नालंकारः ॥ ११४ ॥ अहमिति ॥ अहं प्रथमो यस्यामित्यहंप्रथमिका ।
शेषाद्विभाषेति कः समासांतः । यद्वा अहंपूर्विकाशब्दस्य क्षीरस्वामिनोक्ता
व्युत्पत्तिर्ग्राह्या । पूर्वप्रथमशब्दयोरभिन्नार्थत्वात् । तथा हि । अहं प्रथममिति सर्वे

यत्र ब्रुवते सा अहप्रथामका । स्वार्थं कन मत्वार्थायां वा ठन् । एव चाहप्रथामका-
हंपूर्विकानाम युगपदेकार्यकरणत्वेना सा च कुलादीनामचेतनत्वान्न संभव-
तीति तत्तुल्यायामन्वययोग्यतायां लक्षणा तां भजंतीति तथोक्तानामर्थानां पर-
स्पररोपमर्देनान्वययोग्यानामित्यर्थः । एककार्यान्वयः एकक्रियासंबोधोऽपि सः
समुच्चयः । उदाहरणम् ॥ कुलं गोत्रम् । कुलं गोत्रे गणे गृहे इति विश्वः । रूपं सौं-

कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयत्यमुम् ॥ ११५ ॥

क्रमिकैकगतानां तु गुंफः कारकदीपकम् ॥

दर्थं वयो यौवनं तस्यैव मदहेतुत्वात् विद्या श्रुत्यादिः धनं वसु च अमुं भाग्यवंतं
मदयति मदमुत्सेकं करोतीति मदयति । तत्करोति तदाचष्टे इति णिजन्तात्क-
र्तरि लटो रूपम् । अत्र कुलादीनां खलकपोतन्यायेन समप्राधान्यं चारुत्व-
हेतुः ॥ ११५ ॥ क्रमिकेति ॥ क्रमिकैकगतानां क्रमप्राप्तानामेकाश्रयाणां च

बहूनामर्थानां गुंफो रचना कारकदीपकं कारकं कर्तृकर्मादि दीप इव दीपकम् ।
अनेकोपकारकं यत्रेति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । पांथः गच्छति पुनरागच्छति
पश्यति पृच्छति च किंचिदिति शेषः । अत्र पांथशब्दस्य कर्तृकारकस्यानेकक्रि-
यान्वितत्वाद्दीपकसादृश्यम् । अत्र क्रियाणां यौगपद्यं न विवक्षितमिति समुच्च-

गच्छत्यागच्छति पुनः पांथः पश्यति पृच्छति ॥ ११६ ॥

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणांतरसन्निधेः ॥

याद्रेदः ॥ ११६ ॥ समाधिरिति ॥ कारणांतरसन्निधेः अन्यकारणसान्निध्यात्
कार्यसौकर्यं कार्योत्पत्तिलाघवं समाधिः सम्यगाधानमुत्पादनमिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम् । च यदा कुलटा पांसुला उत्कंठा उत्सुकता संजाता यस्या इत्युत्कं-

१ निद्राति स्नाति मुंक्ते चलति कचभरान्शोषयन्त्यंतरास्ते दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरो भूय आयाहि याहि । इ-
त्युद्गंडैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारि दीनान्पश्यास्मान्ये सरसिरुहरुचामंतरंगैरपांगैः ॥

ठिता । तारकादित्वादितच् । च तदा भानुमानस्तं जगाम । अत्रौत्सुक्यमात्रस्य
पांसुलेप्सितसंपादकत्वेऽपि सूर्यास्तोल्लसिततमोरूपकारणांतरसान्निध्यात् सौ-
कर्यं जातमिति लक्षणानुगमः ॥ ११७ ॥ प्रत्यनीकमिति ॥ बलवतः शत्रोः

उत्कंठिता च कुलटा जगामास्तं च भानुमान् ॥ ११७ ॥
प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ॥

पक्षे सहायबले । पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्वित्यमरः ॥ पराक्रमः
पराभवः पीडनमिति यावत् । प्रत्यनीकं अनीके इति प्रत्यनीकं विभक्त्यर्थेऽव्य-
यीभावः । यद्वा अनीकं लक्षीकृत्येति प्रत्यनीकम् । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये

१ यत्र शत्रुर्वलीयान् स्वयं जेतुमशक्यः तत्र तत्पक्षाश्रितदुर्बलस्य विजयः कृत इति वर्णिते भवत्ययमलंकारः । अश-
क्तोऽयं तावत्तव वदनसौंदर्यविजये सुधाधामा धामप्रसररभसादेव सहसा । सरोजातं जातु स्फुटतदनुकारीति मितितो निशायां
सायाद्वावधि मलिनयत्येष महसा ॥ इति काव्य विलासे । मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्वनिमीलनेन । विवं समा-
क्रम्य बलात्सुधांशोः कलंकमंके ध्रुवमातनोति ॥

इत्यव्ययीभावः । उदाहरणम् । उत्पलाभ्यां कमलाभ्यां जैत्रनेत्रानुगौ साधु
यथा तथा जयतः ते जेतृणी । आ केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विति साधु-
कारिणि तृन् प्रत्ययः । जेतृणी एव जैत्रे । जैत्रे च ते नेत्रे च जैत्रनेत्रे तयोरनु-
गौ समीपवर्तिनौ सेवकौ चेति श्लिष्टरूपकम् । कर्णावधः कृतौ भारेणाक्रांतौ
तिरस्कृतौ चेति श्लिष्टरूपकेण लक्षणानुगमः । तेन चोत्पलयोर्विजिगीषुत्वारोपो

जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृतौ ॥ ११८ ॥

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥

व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । भेदांतरं कुवलयानंदे द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥

कैमुत्येनेति ॥ कैमुत्येन किमुतभावः कैमुत्यं तेन किमुतशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः ।
अर्थसंसिद्धिः व्यंग्यार्थप्रतिपत्तिः । काव्यार्थापत्तिः काव्यसंबन्धिन्यर्थापत्तिः । का-
व्यपदं तांत्रिकार्थापत्तेर्वारणार्थं तस्याः प्रमाणालंकारेष्वंतर्भावात् । इष्यते बुधै-

रिति शेषः । उदाहरणम् । हे प्रिये त्वन्मुखेन सः प्रसिद्धः पद्मसंकोचक इन्दुर्जित-
स्तर्हि सरसीरुहं पद्मं जितमिति तु का वार्ता । वार्ता विनापि जातमेवेत्यर्थः । कैमु-
त्यशब्दस्योपलक्षणत्वात् तदर्थशब्दांतरस्यापि प्रयोगे इत्याहुः । अत्र पद्मजे-
तरि चंद्रे जिते पद्मं तु जितमेवेति दंडापूपिकान्यायेन व्यंग्यार्थाक्षेपः ॥११९॥

सं जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहम् ॥ ११९ ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ॥

समर्थनीयस्येति ॥ समर्थनीयस्य समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं दृढीकरणं
हेतुषु दर्शनमिति यावत् । काव्यलिङ्गं काव्याभिमतं लिङ्गं तर्कशास्त्राभिमतलि-
गव्यावर्तनीयं काव्यपदम् । न्यायोऽनुमानं हेतुश्च लिङ्गं युक्तिः समर्थका इति
गोवर्धनः । हेतुस्वरूपं चोक्तमग्निपुराणे । सिसाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साध-

१ अधरोऽयमधीराक्ष्या बंधुजीवप्रभाहरः । अन्यजीवप्रभां हंत हरतीति किमद्भुतम् ॥

कः । कारको ज्ञापकश्चेति द्विधा सोऽप्युपदिश्यते इति । तत्र दंडेन घट इत्यादिका-
रकहेतौ चमत्काराभावान्न काव्यलिङ्गत्वम् । उदाहरणम् । हे मंद मूर्ख कंदर्प म-
या जितोऽसि त्वमिति शेषः । यतः मच्चित्ते त्रिलोचनः शिवोऽस्ति । अत्र स्मरस्य

जितोऽसि मंद कंदर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥ १२० ॥

जयो दुष्करत्वात्समर्थनसापेक्षः । तस्य समर्थनं च शिवसान्निध्योक्त्या कृतमिति
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पदार्थहेतुकं तु प्रपंचितं कुंवलयानंदे । अत्र त्रिलो-
चनपदस्य साभिप्रायत्वात्परिकरांकुरेण परिकरेण वा तस्य संकर इति दिक्

१ काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः । ननु यद्यपि सुखावलोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गोदाहरणे अग्रेऽप्यनतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतस्तथापि प-
शुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हे-
तुको ह्यनुप्रवेशो दृश्यते । पशुनेति ह्यविवेकत्वाभिप्रायगर्भम् ।

॥ १२० ॥ उक्तिरिति ॥ सामान्यविशेषयोः बहुव्यापकाल्पव्यापकयोरर्थयो-
रुक्तिः युगपदिति शेषः । अर्थान्तरन्यासः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हनूमान्
वज्रांगः अबिंध सागरमतरत् उल्लंघितवान् । धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा हि ।
महात्मनामलौकिकानां दुष्करं किं न किंचिदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्थविशेषस्य

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥

हनूमानब्धिमतरदुष्करं किं महात्मनाम् ॥ १२१ ॥

गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ॥

समर्थनार्थं सामान्यार्थोक्तिः । सामान्यविशेषत्वेनोक्तिरर्थान्तरन्यासः । हेतुहेतु-
मद्भावेनोक्तिः काव्यलिङ्गमिति निर्णयः कुवल्यानंदे । कार्यकारणभावेनोक्ति-
स्तु काव्यलिङ्गेऽतर्भवति । अर्थान्तरन्यासे इति केचित् ॥ १२१ ॥ विशेषस्य सामा-
न्येन समर्थनमुदाहृत्य सामान्यस्य विशेषेण समर्थनमुदाहरति ॥ गुणवदिति ॥

गुणवद्वस्तुसंसर्गात् गुणयुक्तपदार्थयोगात् स्वल्पोऽपि पदार्थो गौरवं महत्त्वं
याति । तथा हि । सूत्रं कार्पासादितंतुः पुष्पमालानुषंगेण कुसुमपंक्तिसंगे-
न शिरसि धार्यते । शिरःशब्दोऽत्र कंठपरः । अत्र गंधगुणयुक्तानां पुष्पाणामनुषं-
गात् सूत्रस्य लघुपदार्थस्य गौरवं भारवत्त्वमादरो वा जात इति लक्षणानुगमः ।
अत्र पुष्पाणां किंजल्कतंतुशालित्वाद्गुणवत्त्वमिति केचित् । तंतुग्रथितत्वादित्यन्ये ।

पुष्पमालानुषंगेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ १२२ ॥

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ॥

सुगंधशालित्वादिति तु कुशलाः । गुणशब्दो हि प्रत्यंचारूपे तंतौ प्रसिद्धो न तु
किंजल्कादौ । तथा च केशवः । गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूत्रे वृकोदरे । स्तंभे
सत्वादिसंध्यादिविद्यादिहरितादिष्विति ॥ १२२ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्
विशेषसामान्यविशेषाः क्रमेण भवंति स विकस्वरः । विकसन् साधु करोति वि-

कस्वर इति व्युत्पत्तेः । कस् विकारो इति धातोः साधुकारिणि करप् । शब्दवि-
स्तरोऽर्थविस्तारश्च विकसनत्वेनाभिमतः । ततश्चमत्कारविस्तारोऽलंकारः । उ-
दाहरणम् । स राजा परैर्न जिग्ये । हि यस्मान्महांतो दुर्धर्षाः दुर्जया भवन्ति ।
क इव सागरा इव । यथा महत्त्वात्सागरा दुर्धर्षाः । अत्रोपमानविधयार्थत्रयवि-

सं न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षाः सागरा इव ॥ १२३ ॥

प्रौढोक्तिरुक्तार्थाहेतोस्तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ॥

न्यासः प्रकांरातरमप्यस्ति कुवलयानंदे । प्राचां मते त्वर्थोतरन्यासयोः संकरोऽयं
न त्वलंकारांतरं तस्यैव नामांतरं वा ॥ १२३ ॥ प्रौढोक्तिरिति ॥ उक्तार्थाहेतोः
उक्तार्थस्य प्रकृतार्थस्याहेतोः तद्धेतुत्वप्रकल्पनं वर्णनीयकारणताभिधानं प्रौ-

१ अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हिदोषो गुणसंनिपाते तिमज्जतीदोः किरणेष्विवांकः ॥

२ उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः ।

ढोक्तिः । प्रौढानां धीमतामुक्तिरिति व्युत्पत्तेः । विचित्रकल्पनाशालिनो हि धी-
मंतः । उदाहरणम् । कृष्णस्य कचाः केशाः कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः क-
लिंदजा कलिंदपर्वतप्रसूता यमुना तस्यास्तीरे ये तमालस्तोमाः त इव मेचकाः
श्यामाः । मेचकौ श्यामधूमलाविति केशवः । अत्र तमालानां श्यामलत्वे यमुना-

कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥ १२४ ॥

संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ॥

तीरोत्पन्नत्वं न तु हेतुरित्यहेतोस्तस्य श्यामसमीपस्थं श्यामं भवतीति युक्तिमा-
श्रित्य तमालविशेषणं कृतमिति लक्षणानुगमः ॥ १२४ ॥ संभावनमिति ॥ अ-
न्यस्य व्यंग्यार्थस्य वाच्यादन्यस्य सिद्धये प्रतीतये यदीत्थं स्यादित्येवंविध
ऊहो वितर्कः संभावनं स्पष्टम् । यद्यादिप्रयोगपूर्वकत्वाभिधानान्नातिव्याप्तिः । उ

दाहरणम् । हे देव यदि वक्ता शेषः सहस्रमुखो भवेत् शेषो वा वक्ता भवेत् तर्हि तेन
तव गुणाः कथिताः स्युः । अत्र यद्यादिप्रयोगपूर्वकवितर्केण गुणानामगण्यत्व-

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ १२५ ॥

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनम् ॥

सिद्धिः ॥ १२५ ॥ किञ्चिदिति ॥ कस्यचिन्मिथ्यात्वं किञ्चिन्मिथ्यात्वम् । षष्ठीत-
त्पुरुषः । किमः सविभक्तिकात् स्वार्थे चिदिति निपातः प्रत्ययो वा । चिदंतस्य

१ कस्तूरिकामृगाणामंडाद्रंधगुणमखिलमादाय । यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥ कस्तूरिकेति ।
अहं यदि सृष्टिकर्ता स्यां तदा कस्तूरिकामृगाणामंडादखिलं गंधरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः ।
अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः । गीयन्ते स्वरमष्टमं
कलयता जातेन वंध्योदरान्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥ अस्मेति । परार्धपरया परार्धसंख्यामतिक्रान्तया ल-
क्ष्मीकृता उपलक्षिताः प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्यमाणाश्चता बधिरश्राव्याश्चेति कर्मधारयः । कलयता कुर्वता प्रकरेण समूहेन
कूर्मरमणी कच्छपी रोधसि तीरे मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ।

तत्पुरुषे षष्ठ्या लुक् । तस्य सिद्धये इति सिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनं मिथ्याभू-
तस्यार्थांतरस्य कल्पनं मिथ्याध्यवसितिः । मिथ्याभूतमध्यवसानं मिथ्याध्य-
वसितिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । खस्रजं गगनकुसुममालां वहन् सन्
वेश्यां गणिकां वशयेत् वशीकुर्यात् । अत्र खपुष्पमालावहनोक्त्या वेश्यावशी-

मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्खस्रजं वहन् ॥ १२६ ॥

प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिंबस्य वर्णनम् ॥

करणस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । यद्यादिप्रयोगाभावाच्च पूर्वस्माद्भेदः ॥ १२६ ॥
प्रस्तुत इति ॥ प्रस्तुते प्रकृते वर्ण्यो वर्णनीयो यो वाक्यार्थस्तस्य प्रतिबिंबः
प्रतिनिधिस्तस्य वर्णनं ललितं स्पष्टम् । उदाहरणम् । एषा नायिका नीरे नि-
र्गते सति सेतुं पालिं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति । अत्र प्रकृता नायिका तस्या ना-

यके गते सति तदानयनं कर्तुमिच्छतीति वर्णनीयो वाक्यार्थः । तत्प्रतिनिधि-
भूतार्थवर्णनाल्लक्षणानुगतिः । एषेति प्रस्तुतनिर्देशाद्रूपकातिशयोक्तिप्रभृतितो
भेदः ॥ १२७ ॥ उत्कंठितेति ॥ यत्नं प्रयासं विना उत्कंठितार्थसंसिद्धिः उ-

ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥ १२७ ॥

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ॥

त्कंठितस्य संजातोत्कंठस्यार्थिनः अर्थसंसिद्धिः कार्यनिष्पत्तिः प्रहर्षणं स्पृष्टम् ।
उदाहरणम् । तामेव प्रियानुनयकुशलतयाभीप्सितामेव दूतीं ध्यायते चिंतयते
तस्मै नायकाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । तमुद्दिश्येत्यर्थः । सैव तदभीष्टैव दूतिका

१ क सूर्यप्रभवो वंशः क चालपविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ अत्रापि निदर्शनाभ्रांतिर्न
कार्या । अल्पविषयया मत्या सूर्यवंशं वर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं तिती-
र्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तांतस्य वर्णनेनादौ विषमालंकारविन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात् ।

चेटिका निसृष्टा प्रहिता सा मानिनी मां प्रत्यनुकूलां दूतीं कदा प्रेषयिष्यति इ-
त्युत्कंठितस्य नायकस्य यत्नं विना दैवान्नायिकया सैव दूती प्रेषितेति लक्ष-
णानुगमः । उत्कंठालक्षणं चोक्तं कुवलयानंदे ॥ १२८ ॥ वांछितादिति ॥ वां-

तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ १२८ ॥

वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ॥

छितादीप्सितादधिकार्थस्याधिकगुणस्यार्थीतरस्य संसिद्धिर्लाभश्च प्रहर्षणम् ।
चकारबलेन प्रतीतावपि पुनर्ग्रहणं चारुतरत्वार्थम् । उदाहरणम् । यावद्दीपं उ-
द्योतयेत्तावद्रविरभ्युदितः । अत्र दीपेछोरकलाभः प्रभातो यत्नं विना जात इति

१ मेघैर्मेदुरमंवरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय । इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः
प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहः केलयः ॥ अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कंठितप्रसिद्धतरं अत्र
ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः ।

लक्षणानुगतिः ॥ १२९ ॥ यत्नादिति ॥ उपायसिद्ध्यर्थात्कारणलाभनिमित्ता-
द्यत्नात् साक्षात्फलस्य कार्यस्य लाभश्च प्रहर्षणमिति संबध्यते । उदाहरणम् ।
निध्यंजनौषधीमूलं निधिबोधकमंजनं निध्यंजनं निध्यंजनार्थं औषधी निध्यं-
जनौषधी । औषध्यः फलपाकांता इति कोशात् । कृदिकारादक्तिन इति डीषं-

दीपमुद्योतयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ १२९ ॥

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च ॥

तोऽपि औषधीशब्दोऽस्ति । हैमस्तु ओषधिः स्यादौषधीश्च फलपाकावसानिके-
त्याह । तस्याः मूलं खनता विदारयता पुंसा निधिर्धनसंचयः आसादितः
प्राप्तः । निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेरित्यमरः । अत्रांजनसंपाद-

१ चातकस्त्रिचतुरः पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया । सोऽपि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारताम् ॥
पश्येति शेषः ।

कमूलिकाग्रहणाय भूमिं खनतस्तत्रैव निधेर्दर्शनं जातमिति लक्षणानुगमः
॥ १३० ॥ इष्यमाणेति ॥ इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिः इष्यमाणादीप्सिता-
यात् विरुद्धो विपरीतो योऽर्थस्तस्य संप्राप्तिः सम्यग्लाभस्तु विषादनं स्पष्टम् ।

निध्यंजनौषधीमूलं खनतासादितो निधिः ॥ १३० ॥

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ॥

दीपमुद्योतयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ १३१ ॥

रणम् । यावद्दीपमुद्योतयेत् स्नेहार्पणेन प्रदीपयेत् तावदेव प्रदीपो निर्वा-
ः । निर्वाणो वाते इति निष्ठानत्वम् । निर्वाणं निवृत्तौ मोक्षे विनाशे गज-

मिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः । इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे हा-
गज उज्जहार ।

यमरः ॥ १३१ ॥ एकस्येति ॥ एकस्य कस्यचिद्वस्तुनः गुणदोषा-
र्शपकर्षाभ्यां अन्यस्य वस्तुनो यदि तौ गुणदोषौ वर्ण्येते तदोल्लासः
। यद्यपि गुणदोषाभ्यामित्यत्र साहित्यासंभवात् द्वंद्वसमासो दुर्घटस्त-

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ॥

अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ १३२ ॥

पि भिन्नानि लक्षणानि बुद्धिस्थानि कृत्वा साहित्यं समाधेयम् । उदाहरणम् ।
साध्वी सती । सती साध्वी पतिव्रतेत्यमरः । स्नात्वा मामपि पावयेत् इति जाह्न-
वी नित्यमिच्छति । अत्र साध्व्याः पवित्रतागुणेन जाह्नव्याः स गुणो वर्णित इति

॥ ६३ ॥

१ यदयं रथसंशोभादंसेनांसो निपीडितः । एकः कृती तदंगेषु शेषमंगं भुवो भरः ॥ अत्र नायिकासौंदर्यगुणेन तदंग-
निपीडितस्य स्वांसस्य कृतित्वगुणो वर्णितः ।

लक्षणानुगमः ॥ १३२ ॥ दोषेण दोषो यथा ॥ काठिन्यामिति ॥ कुचयोः सृ-
ष्टं काठिन्यं पलायनकाले पादपद्मयोर्वीछंत्योऽरियोषितः निहतवैरिवनिताः त्व-
द्वाटीषु धाराभिरटंतीति धाव्यः । पृषोदरादित्वात्साधुः । वाजिवाहिन्यः तास्वा-

काठिन्यं कुचयोः सृष्टं वांछंत्यः पादपद्मयोः ॥

नासु विश्वधातारं ब्रह्माणं निंदन्ति । भर्तृवधाज्जातवैधव्यानामस्माकं व्यर्थं
काठिन्यं सृष्टवंतं पलायनोपयोगिपादतलकाठिन्यं चासृष्टवंतमचतुरं वि-

यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्यते स उल्लासः । उदाहरणानि । लो-
पदनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थायतां दुर्वशैः कठिनैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनम् । ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालाव-
न स्वान्येव कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् ॥ अत्र वेणूनां परस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वनना-
वर्णितः । दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदांधबुद्ध्या । तस्यैव गंडयुगमंडनहानि-
निर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ अत्र भ्रमराणामलंकारत्वगुणेन गजस्य तन्निक्षेपो दोषत्वेन वर्णितः । आघ्रातं परि-
लीढं पुनश्चर्वितं त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यर्थं कृथाः । हे सद्रत्न तवैव देव कुशलं यद्दाने-
चारणव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना ॥ अत्र वानरस्य ध्विपलदोषेण रत्नस्य चूर्णताभावो गुणत्वेन वर्णितः ।

गति दुःखाद्गर्हयन्तीत्यर्थः । अत्र चकाठिन्यव्यर्थत्वदोषेण विधातु-
वर्णितः ॥ १३३ ॥ गुणेन दोषो यथा ॥ तदिति ॥ तत् धनस्यैव
भाग्यहीनत्वम् । तत्किमित्यत आह । यद्यस्मात्सज्जनं साधुम् । सा-
र्यसज्जना इत्यमरः । नाश्रयति न सेवते । अत्र सज्जनस्य सेव्यत्व-

निंदन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः ॥ १३३ ॥

तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ॥

लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः ॥ १३४ ॥

गुणेन धनस्याभाग्यत्वदोषो वर्णितः । दोषेण गुणो यथा । चेद्यदि भूपालसेव-
कानां वधो न भवेत्तर्हि धनप्राप्तिं विनाप्ययमेव जीवनरूप एव लाभः । अत्र
राज्ञः क्रौर्यदोषेण सेवकानां वधाभावो गुणत्वेन वर्णितः । केचित्तु हे भूपालेति
बोधय राजानं प्रति सेवकस्येयमुक्तिरित्याहुस्तन्न । सेवकस्यैवविधप्रागल्भ्या-

॥ ६४ ॥

नौचित्यात् ॥ १३४ ॥ ताभ्यामिति ॥ यदि ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदो-
षौ न स्यातां तर्हि सा अवज्ञालंकृतिः । अत्र गम्यमानोऽप्यलंकृतिशब्दश्च-

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा ॥

स्वलपमेवांबु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ॥

मत्काराल्पत्वेऽपि बाधाभावद्योतनार्थः । उदाहरणम् । गुणेन गुणाभावो यथा ।

१ मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः । यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि र-
मणी कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥ मदुक्तिरिति । ममोक्तिः । कविता सुधियोऽन्तःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्म-
दयति तोषयति तदास्या मदुक्ते रसानां नीरसानां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं नाम स्यान्न किंचिदित्यर्थः । क्वचिदलसेति
पाठः । परमरमणीयापि रमणी स्त्री यूनस्तरुणस्य यथातःकरणं मदयति न तथा बालानां तद्वदित्यन्वयः । त्वं चेत्संचरसे
वृषेण लघुता कानाम दिग्दन्तिनां व्यालैः कंकणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेम्नामपि । मूर्धानं कुरुषे जलांशुमयशः किं नाम
लोकत्रयीदीपस्यांबुजवांधवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ त्वं चेदिति शिवं प्रति कस्यापि कवेरुक्तिः । जलांशुं चंद्रं
पक्षे । जडांशुं अंबुजवांधवः सूर्यः अन्यत्स्पष्टम् । अत्राद्ये कविता रमणी गुणाभ्यामलसबालहृदयोऽलसपुरुषगुणाभावो
वर्णितः । द्वितीये परमेश्वरानङ्गीकारदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः । इत्यवलंकारः ।

प्रस्थं प्रस्थपरिमितजलपात्रं सागरं वारिधिं प्राप्यापि स्वल्पमेवांबु सलिलं लभते । अत्र सागरस्य महत्त्वगुणेन प्रस्थस्याधिकजललाभगुणाभावो वर्णितः । दोषे दोषाभावो यथा ॥ मीलंतीति ॥ यदि चंद्रोदये पद्मानि मीलंति संकुचंति तर्हि अमृतद्युतेः सुधांशोः का हानिः । अत्र पद्मनिमीलनदोषेण चंद्रस्य हानिरूपदोषाभावो वर्णितः । सुधांशुत्वगुणबलेन पद्मद्वेषरूपदोषस्य तिरस्कारात्

मीलंति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ॥

षट्पदी ॥ १३५ ॥ दोषस्येति ॥ दोषस्याप्रियस्याप्यभ्यर्थना अनुज्ञानामालंकृतिः । दोषाभ्यर्थनायां हेतुमाह । तत्रैव दोषे एव गुणदर्शनात् गुणकल्पनादित्यर्थः । उदाहरणम् । नोऽस्माकं भक्तानां शश्वन्नित्यं विपदः संतु । यासु विपत्सु हरिर्विष्णुः संकीर्त्यते । अत्र विपद्दोषप्रार्थना हरिकीर्तनगुणानुगुणत्वा-

दिति लक्षणसंगतिः ॥ १३६ ॥ लेश इति ॥ दोषगुणयोः असत्सदर्थयोः गुणदोषत्वकल्पनं दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य च दोषत्वकल्पनमित्यर्थः । लेशो-

विपदः संतु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥ १३६ ॥

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्युगलदोषत्वकल्पनम् ॥

अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु ॥

ऽलंकारः स्यात् । लेशः कल्पनालेशोऽस्त्यस्मिन्निति लेशः । रूपकादिष्विव सो-

१ मय्येव जीर्णतां यातु यच्चयोपकृतं कपे । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकांक्षति ॥ इयं हनुमंतं प्रति राघवस्योक्तिः । अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषः तदभ्युपगमहेतुर्गुणो विपत्त्याकांक्षाया अप्रसक्तिः सा च व्यतिरेकमुखप्रयुक्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेन दर्शिता यथा वा । भजेम भवदंतिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसंपदं प्रमथनाथ नाथामहे । भवद्भवने देहलीवहुलतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मधवदादिभिर्भूयते ॥ २ दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः । ३ संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवंति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

पपत्तिकल्पनाभावाल्लेशत्वम् । उदाहरणम् । हंतेति खेदे । अखिलेषु सर्वेषु विहं-
गेषु पक्षिषु स्वच्छंदचारिषु स्वेच्छाविहारिषु सत्सु हे शुक ते तव पंजरबंधः पं-
जरारोपणरूपो बंधः मधुराणां प्रियाणां गिरां वाचां फलम् । अत्र सर्वपक्षिणा-
मवागमिदोषो गुणत्वेन शुकस्य वागमिदगुणो दोषत्वेन च वर्णितः । अप्र-
स्तुतप्रशंसाप्यत्र संभवति ॥ १३७ ॥ सूच्यार्थेति ॥ प्रकृतार्थपरैः प्रस्तुतार्थ-

शुक पंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ १३७ ॥

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ॥

प्रतिपादकैः पदैः सूच्यार्थसूचनं व्यंग्यार्थबोधनं मुद्रा मुद्रणम् । प्रकृतार्थे अप्र-
कृतार्थनिवेशनं मुद्रेति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । सा तरुणी युवतिः नितंबगुर्वी
नितंबयोर्गुर्वी पीननितंबेत्यर्थः । दृग्युग्मविपुला च विशालनयनयुगलेत्यर्थः ।
अत्र प्रस्तुतार्थपरे दृग्युग्मविपुलाशब्दे छेदेनानुष्टुप्छंदोविशेषाभिधानं सूच्यते ।

अस्य श्लोकस्य तद्विषयत्वात् । एवं हलायुधकृतायां छंदःशास्त्रवृत्तौ सर्वच्छंदो-
नामानि सूचितानि । विष्णुभक्तिकल्पलतायां च तिथिवारादिनामानि सूचि-
तानि । तत्र मुद्रानामैवालंकारः ॥ १३८ ॥ क्रमिकेति ॥ क्रमिकाप्रकृतार्थानां
क्रमं प्राप्तानामप्रस्तुतवस्तूनां न्यासं निवेशनं रत्नावलीं विदुः कथयंतीत्यर्थः ।

नितंबगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥ १३८ ॥

क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ॥

गौणोऽयं रत्नावलीशब्दः । यथा रत्नपंक्तिः सुवर्णे खचिता भवति तथा प्रस्तुता-
र्थपंक्तिः प्रस्तुतवाक्ये निवेशिता यत्र भवतीति सादृश्यानुगमात् । उदाहरणम् ।
हे महीपते त्वं चतुरास्यः सुंदरवदनः चतुर्मुखश्चेति श्लिष्टरूपकम् । लक्ष्म्याः
पतिः संपत्तिशाली रमापतिश्चेति श्लिष्टरूपकम् । सर्वज्ञः सर्वविच्छंकरश्चेति

१ अश्विनी वसतु भूप मंदिरे मंदिरे वसतु ते पुनर्वसु । रेवतीपतिकनिष्ठसेवया कृत्तिकातनयविक्रमो भव ॥

श्लिष्टरूपकम् । सर्वज्ञस्त्रिपुरांतकस्त्रिनयन इति हलायुधः । अत्र प्रकृते राज्ञि प्रसिद्धक्रमाणां ब्रह्मादोनामारोपः मुद्रालंकारे सूच्यार्थस्य प्रकृतान्वयो नास्ति इह सोऽस्तीति भेदः ॥ १३९ ॥ तद्गुण इति ॥ स्वगुणत्यागात् स्ववर्णपरिहारेण अन्यदीयगुणग्रहः परकीयवर्णग्रहणं तद्गुणः सः । परकीयगुणो यस्मिन्निति

चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ १३९ ॥

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ॥

व्युत्पत्तेः । अत्र गुणशब्दो वर्णवाची कोशस्तु प्रागुक्तः । उदाहरणम् । हे प्रिये ते तव नासामौक्तिकं नासाभरणं मौक्तिकमिति मध्यमपदलोपी समासः । अधरत्विषा अधरोष्ठकांत्या पद्मरागायते कुरुविंदायते । कर्तुः क्यङित्याचारे क्य-

१ रत्नाप्तप्रियलाञ्छने कठिनतावासे रसालिंगिते प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूमद्रुरुत्वापहे । कोकस्पर्धिनि भोगभाजि जनिताङ्गे खलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥

(१ जनितं अनङ्गं अङ्गरहितं मौनादि येन तस्मिन् । इत्यनेन बौद्धावतारः सूचितः ।)

ङ् प्रत्ययः । अत्र मौक्तिकस्य शुल्कगुणत्यागेनाधरशोणवर्णग्रहणात् तद्गुणः ।

अत्र गृह्यमाणगुणस्योत्कृष्टत्वमर्थसिद्धमिति नोक्तम् ॥ १४० ॥ पुनरिति ॥

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः स्वगुणस्य परेण तिरोहितस्य पुनः संप्राप्तिः पूर्वरूपम् ।

पूर्वं प्राचीनं रूपं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । उदाहृतम् । उदाहरणम् । हरकंठांशु-

पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥ १४० ॥

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ॥

लिप्तोऽपि हरकंठांशुभिर्नीलवर्णैर्लिप्तोऽपि श्यामीकृतोऽपीत्यर्थः । शेषः फणिराजः

त्वद्यशसा शुक्लेन पुनः सितो जातः । अमूर्तस्यापि यशसः सितत्वं कवयो व-

र्णयन्ति । तथा च वाग्भट्टः । अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिं च ततोऽन्यथेति ।

१ वीर त्वद्विपुरमणी परिधातुं पङ्खवानि संस्पृश्य । न हरति वनभुवि निजकररुहरुचिखचितानि पांडुपत्रधिया ॥ वीरेति । हे वीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पङ्खवानि करेण संस्पृश्य पांडुपत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । कीदृशानि निजकररुहाणां नखानां रुच्या श्वेतकांत्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः ।

निबध्नीयादिति शेषः ॥ १४१ ॥ पूर्व्वेति ॥ वस्तुनि वर्ण्यमानपदार्थे विकृते वि-
कारं प्राप्ते सति । विकारो द्विविधः । नाशो रूपांतरापत्तिश्च पूर्वावस्थानुवृत्तिः

हरकंठांशुलिप्तोऽपि शेषः स्त्वद्यशसा सितः ॥ १४१ ॥

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ॥

पूर्वावस्थाप्राप्तिश्च । चशब्देन पूर्वरूपमाकृष्यते । नृपसद्मनि दीपे निर्वापितेऽपि

१ विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या । रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥
विभिन्नेति । माघे रैवतकगिरिवर्णनमेतत् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्या अश्वा यत्र गिरौ
वंशांकुरवन्निलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वां रुचं नीलद्युतिमानिन्यिरे आनीतवन्तः । रुचा विभिन्नवर्णा इति वान्वयः ।
द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजैरन्तः कंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः । आक्रांतं महिषीभिरेव श-
यनं त्वद्विद्विषां मंदिरे राजन्सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥ द्वारमिति । हे राजन् तव विद्विषां मंदिरे शू-
न्येऽपि चिरंतनः प्रणयो यत्याः सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादास्तीति शेषः । यतो द्वारं खड्गिभिर्गंडकाख्यपशुभिरेव खड्गधा-
रिभिरावृतं बहिरपि भूमयः मदप्रस्विन्नगंडैर्गजैरध्यासिताः अंतःपुरभूमयः विलसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सपैरेव सौविद्वि-
रध्यासिताः शयनं तल्पं महिषीभी राजवनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः ।

शमितेऽपि सुरतद्विषयेति शेषः । कांचीरत्नै रशनामणिभिः महदधिकं महस्तेज
आसीत् । अत्र दीपतेजोविकारेऽपि रत्नतेजसा सद्मनः पूर्वावस्थानुवृत्तिः विशे-
षालंकारे प्रकृतवस्तुनः स्थानांतरावस्थानवर्णनम् । इह तु वस्त्वंतरेण तत्कार्य-
सिद्धिवर्णनमिति भेदः ॥ १४२ ॥ संगतेति ॥ संगतान्यगुणानंगीकारं संग-
तस्य मीलितस्यान्यस्य यो गुणस्तस्यानंगीकारमग्रहणमतद्गुणं आहुः । तद्गु-

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः ॥ १४२ ॥

संगतान्यगुणानंगीकारमाहुरतद्गुणम् ॥

णविरुद्धत्वादित्यर्थः । उदाहरणम् । हे नाथ चिरं चिरकालं रागिणि प्रेमयुक्ते
सिंदूरादिरागयुक्ते चेति श्लिष्टरूपकम् । मच्चित्ते मम हृदये निहितो निवेशितोऽपि
न रज्यसे स्वयमेव रक्तो न भवसि । रंजेः कर्मकर्तरि लट् । रज्यसीति पाठे रं-
जिर्देवादिकोऽकर्मकः । अत्र रागिणि चेतसि निहितस्य रागाभाववर्णनमतद्गुणः

विशेषोक्तिसंकीर्णोऽयम् ॥ १४३ ॥ प्रागिति ॥ परसंनिधेरन्यसांनिध्यात् प्रा-
क्सिद्धस्य पूर्वमेव स्वतःसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणः । गुणमुपकारमनु-

चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रज्यसे ॥ १४३ ॥

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ १४४ ॥

गच्छतीत्यनुगुण इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । नीलोत्पलानि इंदीवराणि क-

१ गंडाभोगे विहरति मदैः पिच्छिले दिग्गजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वंजनानि प्रमार्ष्टि । यद्यप्येषा हिमकरकरा-
द्वैतसौवस्तिकीर्ते कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह क्षितींद्र ॥ गंडेति । हे श्रीमन्नुसिंहाख्य भूपते एषा तव कीर्तिः मदैः पि-
च्छिले पंकिले दिग्गजानां गंडप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यंजनानि प्रमार्ष्टि प्रोच्छति तथापि
दिक्षु हिमकरस्य चंद्रस्य यत् किरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी । स्वस्तीत्याहेत्यर्थे तदाहेति माशब्दादिभ्यष्ट्वाच्य इत्यनेन
ठक्प्रत्ययः । तत्सदृशीति यावत् । स्फुरति प्रकाशत इत्यर्थः । २ कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः ।
अपिच पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वै कृतं तस्य ॥ अत्र कपित्वजात्या स्वतःसिद्धवैकृतस्य मद्यसेवादिभिरुत्कर्षः ।

टाक्षैः कटानि वक्राणि अक्षीणि अवलोकनानि कटाक्षाः वक्रप्रेक्षणानि तैः अ-
तिनीलतां नेत्रमहसा नीलतमत्वं दधते । अत्र कर्णोत्पलानां परसांनिध्यात्
स्वतःसिद्धगुणोत्कर्षो वर्णितः । समाध्यलंकारे च परसांनिध्यात् झटिति कार्यो-

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ॥

रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥ १४५ ॥

त्पत्तिरिति ततो भेदः ॥ १४४ ॥ मीलितमिति ॥ यदि सादृश्याद्वस्तुद्वयस्य भेदो
द्वित्वमेव न लक्ष्यते तर्हि मीलितम् । नपुंसके भावे क्तः । उदाहरणम् । सहजा-
रुणे चरणे पादतले लाक्षाया रसो यावको नालक्षि भिन्नतया न ज्ञातः ॥ १४५ ॥

१ लिंगमशिष्यं लिंगस्य लोकाश्रयत्वादिति शेखरे । २ मल्लिका माल्यभारिण्यः सर्वांगीणार्धचंदनाः । क्षौ-
मवत्यो न लक्ष्यते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ अत्रोदाहरणे चंद्रिकाभिसारिकानां धवलमगुणसाभ्याद्भेदानध्यवसायः ।

सामान्यमिति ॥ यदि सादृश्याद्विशेषो भेदकधर्मविवेको नोपलक्ष्यते न ज्ञायते । द्वित्वप्रतीतावपीति भावः । तर्हि सामान्यं समानयोर्भावः सामान्यं इति व्युत्पत्तेः । पद्माकरप्रविष्टानां तडागावगाहानाम् । यद्वा पद्मसमूहे प्रविष्टा-

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ॥

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् ॥ १४६ ॥

नाम् । पद्माकरस्तडागः स्यादित्यमरः । सुभ्रुवां सुंदरीणां मुखं नालक्षि । पद्मभेदे प्रतीयमानेऽपि हास्यादिभेदकधर्मं विना मुखमेतदिति न ज्ञातम् ॥ १४६ ॥

१ रत्नस्तंभेषु संक्रांतप्रतिविंवशतैर्वृतः । लंकेश्वरः समामध्ये न ज्ञातो वालिसूनुना ॥ मीलितालंकारे एकेनापि परस्परभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते । सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपावभासेऽपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः ।

भेदेति ॥ भेदवैशिष्ट्ययोः भिन्नत्वविशिष्टत्वयोः स्फूर्तौ सत्यामुन्मीलितविशेषकौ भवतः । भेदस्फूर्तावुन्मीलितं मीलितप्रतिद्वंद्वी वैशिष्ट्यस्फूर्तौ च विशेषकः सामान्यप्रतिद्वंद्वी । उदाहरणम् । उन्मीलितं यथा । हे राजन् सुराः देवाः त्वद्यशोमृष्टं त्वद्यशसा धवलितम् । मृजेः शुद्ध्यर्थात्कर्मणि क्तः । मग्नमिति पाठे

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ॥

हिमाद्रिं त्वद्यशोमृष्टं सुराः शीतेन जानते ॥

मरुजेः कर्तरि क्तः । यशसि मग्नमिति सप्तमीतत्पुरुषः । हिमाद्रिं हिमाचलं शीतेन जाड्येन । शीतं गुणे तद्वदर्थं इत्यमरः । जानते शीतत्वादयं हिमाद्रिर्न तु यशोराशिरिति भेदेन विंदतीत्यर्थः । लक्षितानीति ॥ विशेषको यथा । चंद्रे

१ सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौ तत्प्रतिद्वंद्वी विशेषकः । २ इतः सरोजेषु सिंतेषु संस्थितौ न लक्ष्यते हंसगणः समंततः । कदाचिदायाति विभेदमप्यसौ पतद्विरेफप्रचलत्पतत्रकैः ॥ इति काव्यविलासे ।

उदिते सति पद्मानि मुखानि च लक्षितानि संकोचविशिष्टानि पद्मानि संको-
चाभावविशिष्टानि च मुखानीति विविच्य ज्ञातानीत्यर्थः । पूर्वत्र भेदमात्रज्ञान-
मुत्तरत्र भेदज्ञानानंतरं द्वयोर्लक्षणज्ञानमिति भेदः ॥ १४७ ॥ किंचिदिति ॥

लक्षितान्युदिते चंद्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ १४७ ॥

किंचिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ॥

यत्रासौ वेतसी पांथ तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ १४८ ॥

किंचिदाकृतसहितं किंचिच्च तदाकृतं चेति कर्मधारयः । तेन सहितं युक्तमुत्तरं
गूढोत्तरं स्यात् स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे पांथ पथिक यत्रासौ वेतसी । इयं स-
रित् तत्र सुतरा सुखेन तीर्यतेऽसौ सुतरा । ईषदुरित्यादिना कर्मणि खल्प्रत्ययः ।

१ काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः । वसंतकाले संप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ ग्रामे-
ऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न किंचित्पांथ विद्यते । पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥ आस्तरणादिकमर्थयमानं पांथं प्रत्युक्ति-
रियम् । स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रंतुमिच्छसि चेद्वस ।

अत्र सरिद्वाधतीर्थं पृच्छंतं पांथं प्रति वेतसीकुंजे संकेतस्थानमावयोरित्यभिप्राये-
णोत्तरमिति लक्षणानुगतिः । अत्र ध्वनित्वेऽप्यलंकारत्वं न हीयते इति प्रांचः १४८
॥ प्रश्नेति ॥ प्रश्नोत्तरांतराभिन्नं प्रश्नश्च उत्तरांतरं चेति द्वंद्वः ताभ्यामभिन्नं यदुत्तरं
तच्चित्रमुत्तरं चित्रोत्तरमित्यर्थः । यद्यप्यत्र वाक्येन संज्ञानवगमात् समासो युक्त-
स्तथापि मुरं द्विषन्नित्यादौ क्वचिदसमासेऽपि संज्ञात्वमस्तीति न दोषः । तच्च

प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरं चित्रमुत्तरम् ॥

के दारपोषणरताः के खेटाः किं चलं वयः ॥ १४९ ॥

द्विविधं प्रश्नाभिन्नमुत्तरांतराभिन्नं चेति । आद्यं यथा । दारपोषणरताः पत्नीपोष-
णतत्पराः के इति प्रश्नः । केदारपोषणरताः क्षेत्रपालनतत्परा इत्युत्तरं तच्च प्र-
श्नाभिन्नं चित्रोत्तरम् । द्वितीयं यथा । खेटाः खगाः के इत्येकः प्रश्नः । चलं लोलं
किमिति द्वितीयः प्रश्नः । द्वयोरप्युत्तरं वयः पक्षिणः विशब्दस्य जसि रूपम् । किं

च । वयोबाल्यादि । वयः पक्षिणि बाल्यादावपीत्यमरः । भेदद्वयं श्लेषसंकीर्णम् ॥ १४९ ॥ सूक्ष्ममिति ॥ पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं पराशयाभिज्ञः परभाव-
वेदी य इतरोऽन्यस्तस्य यत् साकूतचेष्टितं साभिप्रायक्रियाकरणं तत्सूक्ष्मम् ।
उदाहरणम् । सा कामिनी मयि पश्यति सति संकेतकालजिज्ञासया प्रेक्षमाणे

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितम् ॥ १४९ ॥

मयि पश्यति सा केशैः सीमंतमणिमावृणोत् ॥ १५० ॥

सति केशैः सीमंतमणिं सीमंतभूषणरत्नं नभोर्मणिसदृशमिति भावः । केशैः
शिरोरुहैरंधकारसदृशैरिति भावः । आवृणोत् संवृणोतिस्म । सूर्ये तमसा सं-
वृते त्वत्कार्यं भविष्यतीत्यभिप्रायगर्भं चेष्टितं सहृदयमात्रसंवेद्यत्वात् सूक्ष्मम् ।
कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमित्यादौ परभावानभिज्ञत्वचेष्टितं तु नालंकारः । न

१ संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । आसीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ २ सूर्यः ।

च तत्र चेष्टितस्य साभिप्रायत्वम् । तत्र स्वमनोरथमात्रजन्यत्वात् ॥ १५० ॥
पिहितमिति ॥ परवृत्तांतज्ञातुः परवार्तामर्मज्ञस्य साकूतचेष्टितं साभिप्रायं चे-
ष्टनं मर्मज्ञानसूचकव्यापारकरणमित्यर्थः । पिहितम् । अपिपूर्वाद्दधातेर्भावे क्तः ।
भागुरिमतेनापिशब्दस्याकारलोपः । उदाहरणम् । प्रातः प्रभाते प्रिये गृहा-

पिहितं परवृत्तांतज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ॥

प्रिये गृहागते प्रातः कांता तल्पमकल्पयत् ॥ १५१ ॥

गते सति कांता प्रिया तल्पं शय्याम् । तल्पं शय्याद्वदारेष्वित्यमरः । अकल्प-
यत् अरचयत् । अत्र रात्रौ पुंश्चलीसंगतेन त्वया जारं कृतमिति च मया ज्ञात-
मिति शय्यारचनेन मर्मोद्घाटनं कृतं तच्च गूढत्वात्पिहितम् । सूक्ष्मालंकारे भाव्य-

१ वक्रस्पंदिस्वेदविंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे । पुंस्त्वं तन्वया व्यंजयंतीव यस्याः स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां
लिलेख ॥ अत्र स्वेदानुमितं पुरुषायितं पुरुषोचितस्य खङ्गलेखनेन प्रकाशितम् ।

र्थसाधनानुकूलं चेष्टितमिति ततो भेदः ॥ १५१ ॥ व्याजोक्तिरिति ॥ अन्यहेतू-
क्त्या हेत्वंतरकथनेन । बाहुलकात् मयूरव्यंसकादिसूत्राप्रवृत्तिः । यत् आकारस्य
गोपनमप्रकाशनं व्याजोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे सखि त्वं पश्य अहं गृ-
हारामपरागैः भवनवाटिकारजोभिः । परागः पुष्परजसि धूलिस्नानोययोरपीति

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ॥

सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा ॥ १५२ ॥

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यंप्रति कथ्यते ॥

विश्वः । धूसरा मलिना अस्मि पश्य । वाक्यार्थः कर्म । पश्यान्वद्यांगि विभाति
गंगेतिवत् । अत्र भूमौ जारोपभोगजन्यधूसरस्य परागस्पर्शहेतुकत्वोक्त्या स्व-
मर्मगोपनं कृतम् ॥ १५२ ॥ गूढोक्तिरिति ॥ चेद्यदि अन्योद्देश्यं अन्यंप्रति

१ छेकापहृतेरस्याश्चायं विशेषः । यथा तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्वः । अस्या माकारस्य हेत्वंतरवर्णनेन गोपनमिति ।

वक्तुं योग्यं यत् वाक्यं तत् अन्यं तद्भिन्नंप्रति कथ्यते तर्हि गूढोक्तिः । स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे वृष बलीवर्द कामुक चेति श्लिष्टरूपकम् । परक्षेत्रादन्यकेदारात्
अन्यदारेभ्यश्चेति श्लिष्टरूपकम् । अपेहि दूरं गच्छ । क्षेत्ररक्षकः क्षेत्रपतिः

वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि ॥

आयाति । अत्र परदारासक्तं कामुकंप्रति वक्तव्यं वाक्यं परक्षेत्रप्रविष्टं वृषभ-
मुद्दिश्योक्तं प्रस्तुतांकुरे श्लेषं विनाप्यन्यार्थप्रतीतिः । अत्र तु श्लेषमहिम्नेति ततो
भेदः ॥ १५३ ॥ विवृतोक्तिरिति ॥ यदि श्लिष्टगुप्तम् । श्लिष्टं च तद्गुप्तं चेति कर्म-

१ नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी पुनस्त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् । शय्यामा-
त्रसहायिनीं परिजनः श्रांतो न मां सेवते स्वामिन्नागमलालनीय रजनीं लक्ष्मीपते रक्ष माम् ॥ अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जार-
स्यागमनं प्रार्थयमानायास्तटस्थवंचनाय भगवंतं प्रति आक्रोशस्य प्रत्यायनम् ।

(१ आगमेन वेदेन स्तुत्यः पक्षे आगमेनागमनेन लालनीय खेलनीय.)

धारयः स्नातानुलिप्तवत् । वस्तु कविना आविष्कृतं वाक्ये निबद्धं भवति तर्हि
विवृतोक्तिः । विवृतस्य प्रकाशितस्यार्थस्योक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे
वृष बलीवर्द हे पुरुषेति श्लिष्टरूपकम् । परक्षेत्रात् परावपनात् परस्त्रियाश्चेति
श्लिष्टरूपकम् । अपेहि दूरं गच्छेति ससूचनं यथा तथा वक्ति । क्वचित्कश्चिदिति

वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥ १५४ ॥

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ॥

शेषः । सूचनं चेत्थं परक्षेत्रे सस्यानि चरतो बलीवर्दस्य शिक्षामिषेण परवनि-
तासक्तमित्रस्योपदेशः क्रियते इति व्यंग्यार्थस्य प्रकाशनात् मध्यमकाव्यमेतत्
॥ १५४ ॥ युक्तिरिति ॥ मर्मगुप्तये मर्मसदृशस्य गोप्यार्थस्य गुप्तये गोपनाय

१ दृष्ट्या केशव गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालंबसे । एकस्त्वं
विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गौर्येवं गदितः सलेशमवताद्रोष्टे हरिर्विश्रमम् ॥

क्रियया चेष्टया परातिसंधानं परस्य वंचनं युक्तिः । युज्यतेऽसौ युक्तिरिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम् । हे सखे सा त्वां आलिखंती चित्रयंती अन्यां स्वसखीभिन्नां कां-
चिद्दृष्ट्वा करे चित्रस्य पाणौ पौष्पं धनुः अलिखत् । अत्र चित्रितस्य पुंसः पाणौ
स्मरचिह्नपुष्पचापावलेखनक्रियया कामो मया चित्रित इति परवंचनं कृतं तेन

त्वामालिखंती दृष्ट्वा अन्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत् ॥ १५५ ॥

लोकप्रवादानुकृतिलोकोक्तिरिति कथ्यते ॥

सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ १५६ ॥

वर्णनीयस्य कामसादृश्यं ध्वन्यते ॥ १५५ ॥ लोकेति ॥ लोकप्रवादानुकृतिः
लोके यः प्रवादः प्रसिद्धो वादः प्रवादः । कुगतिप्रादय इति समासः । तस्यानु-
कृतिरनुसरणं प्रवादानुसारिवाक्यमित्यर्थः । लोकोक्तिः लोकानामुक्तिः प्रवादः
इति व्युत्पत्तेः । इति नाम्ना कथ्यते भण्यते । उदाहरणम् । विलोचने नेत्रे मील-

यित्वा कतिचिन्मासान्सहस्व त्वरां मा कुरु । अत्र नेत्रनिमीलनपूर्वकसहनोक्ति-
लोकप्रवादानुसारिणी दीर्घकालं नेत्रनिमीलनं न संभवति । एवं झषं मारयित्वा
तिष्ठतीत्यादावपि ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥ छेकोक्तिरिति ॥ यत्र वाक्ये लोकोक्ते-
लोकप्रवादस्य अर्थांतरगर्भता भिन्नार्थयुक्तता स्यात्तत्र छेकोक्तिः । छेकस्य चतु-

छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भता ॥

भुजंग एव जानीते भुजंगचरणं सखे ॥ १५७ ॥

रस्योक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे सखे भुजंगः सर्प एव भुजंगचरणं
सर्पपादं जानीते । बहिरप्रकटत्वादन्यस्तु नेति लोकोक्तिः । तत्र च भुजं वक्रं ग-
च्छतीति भुजंगः । खल एव भुजंगचरणं खलचेष्टितं जानीते इत्यर्थांतरयुक्तता-

१ मलयमरुतां व्राता याता विकाशितमल्लिकापरिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि । घन घटय तं त्वं निस्नेहं
य एव निर्वर्तने प्रभवति गवां किं न छिन्नं स एव धनंजयः ॥

प्यस्तीति लक्षणसंगतिः ॥ १५७ ॥ वक्रोक्तिरिति ॥ श्लेषकाकुभ्यां श्लेषेण
काक्वा चेत्यर्थः । अनेकलक्ष्मणां युगपद्बुद्धौ निवेशनात् । साहित्यसंभवेन द्वंद्वस-

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् ॥

मुंचं मानं दिनं प्राप्तं नेह नंदी हरांतिके ॥ १५८ ॥

मासो युक्त एवेत्युक्तम् । अपरार्थप्रकल्पनं अपरस्परविवक्षितभिन्नार्थस्य प्रक-

१ नाथ मयूरो नृत्यति तुरगानन वक्षसः कथं नृत्यम् । नहिनहि तत्र कलापी इह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥ इति
वाग्भट्टालंकारे । अहो केनेदृशी बुद्धिदरुणा तव निर्मिता । त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥ भवित्री रंभोरु
त्रिदशवदनम्लानिरधुना स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः । इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमूर्लधिष्ठेदं
षष्ठाक्षरपरविलोपं पठ पुनः ॥ सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणम् । अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति कुटिलो मा-
धवः किं वसंतो नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं द्विजिह्वः कर्णाद्रः । नाहं घोराहिमर्दी किमसि खगपतिर्नो
हरिः किं कर्पाद्र इत्थं राधाविवादप्रतिपदवचनः पातु वः पद्मनाभः ॥ भिक्षार्थी क्व प्रयातः सुतनु बलिमखे तांडवं काद्य
भद्रे मन्ये वृंदावनांते क्व नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् । बाले कश्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवात्र वेत्ता लीलासंलाप
इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥

ल्पनं संपादनं वक्रोक्तिः । वक्रस्य वक्रा वा उक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् ।
श्लेषवक्रोक्तिर्यथा हे प्रिये मानं मुंच दिनं प्राप्तं प्रातःकालो जात इति पुरुष-
स्योक्तौ स्त्रिया इहात्र स्थले नंदी न नंदिकेश्वरो न । नंदिनौ नंदिकेश्वरौ इत्य-
मरः । किं तु हरांतिके शिवसमीपे सोऽस्तीति श्लेषेणार्थांतरं कल्पितं प्राप्तं ह-

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोऽयमितीरिता ॥

नैवोचितोऽयमिति तं ताडयामास मालया ॥ १५९ ॥

स्तगतं नंदिनं मा मुंचेति सभंगः श्लेषः ॥ १५८ ॥ काकुवक्रोक्तिर्यथा ॥ असमा-
लोच्येति ॥ हे प्रिये ते तव असमालोच्य अविचार्य अयं कोपो नोचितः न युक्त
इति कांतेनेरिता प्रार्थिता काचित् अयं कोपो नैवोचित इति काका विरुद्धार्थमु-
क्त्वा तं मालया माल्येन । माला माल्यं सौमनस्यमित्यमरः । ताडयामास

रोषचिह्नमेतत् । विपरीतार्थसंपादकः पुतोच्चारदिः शब्दविकारः काकुः । अत्र
नकारैवकारयोः संधौ पुतोच्चारो विपरीतार्थद्योतकः । काकुः स्त्रियां विकारो यः
शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः ॥ श्लेषवक्रोक्तिः शास्त्रसिद्धा काकुवक्रोक्तिस्त्वै-

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ॥

कुरंगैरुत्तरंगाक्षैस्तब्धकर्णैरुदीक्षितम् ॥ १६० ॥

च्छिकीति विशेषः ॥ १५९ ॥ स्वभावोक्तिरिति ॥ जात्यादिस्थस्य जातिगुणा-
दिनियतस्य स्वभावस्य वर्णनं स्वभावोक्तिः । स्पष्टम् । उदाहरणम् । उत्तरंगाक्षैः
उत्तरंगाण्यधिकतरंगयुक्तान्यक्षीणि येषां तैः स्तब्धकर्णैः स्तब्धा जडीभूताः कर्णा

१ आरूढक्षितिपालमालविगलत्स्वेदांबुसेकोद्धता भेरीझांकृतिचापटंकृतिचमत्कारोद्धसन्मानसाः । क्षुभ्यत्क्षोणितलं
स्फुरत्पुरपुटं चंचलत्केसरं मंदभ्रांतविलोचनं प्रतिदिशं नृत्यंति वाजिब्रजाः ॥ अत्र जलसेकेन वाजिनामौद्धत्यं स्वभाव एव
नर्तनकाले चलत्केसरादिकमपि स्वभावः स चात्र वर्णित इति भवति स्वभावोक्तिरलंकार इति काव्यविलासे ।

11 99

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

रितं हिमाचलश्लाघ्यताबोधकमिति विलोमक्रमेणोदाहरणम् ॥ १६२ ॥ ऋद्धिर्य-
था ॥ रत्नस्तंभेष्विवति ॥ रत्नस्तंभेषु रत्नमयस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबैः प्रतिबिंब-
वानां शतैः समूहैः । बहुभिः प्रतिबिंबैरित्यर्थः । संख्यानुपयोगाच्छब्दस्य बहुत्वे
पर्यवसानम् । उक्तं च वेदनिघंटौ ॥ शतं सहस्रमिति बहोरिति । वृत्तः परिवा-

रत्नस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः ॥

ज्ञातो लंकेश्वरः कृष्णादांजनेयेन तत्त्वतः ॥ १६३ ॥

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ॥

रितो लंकेश्वरो रावणः आंजनेयेन अंजनाया अपत्येन हनुमता तत्त्वतः परमा-
र्थतः कृच्छात् ज्ञातः । ल्यब्लोपे पंचमी । कृच्छं प्राप्य ज्ञात इत्यर्थः । अत्र श्लाघ्या
संपत्तिः पौलस्त्यस्य महत्त्वं सूचयति । अत्र संबंधातिशयोक्तिरप्यस्तीत्याह
॥ १६३ ॥ अत्युक्तिरिति ॥ अद्भुतं आश्चर्यभूतं अतथ्यं मिथ्याभूतं यच्छौर्यौ-

दार्यादिवर्णनं तदत्युक्तिः । उदाह० । हे राजेंद्र त्वयि दातरि सति याचकाः कल्प-
शाखिनो भवंति । अत्र राज्ञः कल्पशाखितुल्यत्वेनाश्चर्यं याचकानां तु तथात्वे
चित्रमेवेत्युक्तिः । संबंधातिशयोक्तेरतथ्यत्वमात्रं विशेषः । अतथ्यस्याप्यभिधा-
नमद्भुतत्वेन चमत्कारकारि । केचित्तु कल्पशाखिनोऽपि याचका भवंतीत्यन्वयं म-
न्यन्ते । कल्पद्रुमाणामपि याचकत्वे कैमुतिकन्यायेन सर्वेषां याचकत्वमर्थसिद्ध-

त्वयि दातरि राजेंद्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥ १६४ ॥

निरुक्त्यौगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ॥

मिति दानात्युक्तिः ॥ १६४ ॥ निरुक्तिरिति ॥ नाम्नामभिधानानां योगतो
व्युत्पत्त्या अन्यार्थत्वप्रकल्पनं भिन्नार्थपरतया योजनं निरुक्तिः । निश्चित्योक्तिः
निरुक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे चंद्र ईदृशैर्विरहिदुःखसहैश्चरितैः भवान्
दोषाकर इति सत्यं जाने । अत्र दोषेति रात्रिवाचकमव्ययम् । दोषां करोतीति

दोषाकर इति प्रसिद्धोऽर्थः । दोषाणामाकर इति तु तद्विन्नः कल्पितोऽर्थ इति ल-
क्षणानुगमः ॥ १६५ ॥ प्रतिषेध इति ॥ प्रसिद्धस्य अनुक्तसिद्धस्य निषेधस्या-
नुकीर्तनं प्रतिषेधः । स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे कितव हे द्यूतकार हे शकुने एतद्-
द्यूतं न । किं तु निशितैः शरैः क्रीडनं खेलनम् । अत्र युद्धस्य द्यूतत्वाभाव उक्तिं

ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ १६५ ॥

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ॥

न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः ॥ १६६ ॥

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् ॥

विनापि प्रसिद्धः तस्य पुनर्निषेधेन तव द्यूतमात्रे कौशल्यमस्ति न तु युद्धे इति
ध्वनयति ॥ १६६ ॥ सिद्धस्येति ॥ यत् सिद्धस्य उक्तिं विनापि ज्ञातस्यैव विधानं
ज्ञापनं तत् विध्यलंकृतिं विधिसंज्ञामलंकृतिमाहुः । प्रकरणगम्यत्वेऽप्यलंकृतिश-

ब्दादग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपूर्वविधेर्नालंकारत्वम् । उदाहरणम् । पंचमोदंचने
पंचमस्वरप्रकटने काले वसंतरूपे कोकिलः पिकः कोकिलो मनोहरो भवेत् ।
अत्र स्वतः सिद्धस्यैव कोकिलत्वस्य वसन्ते पुनर्विधानं मनोहरत्वबोधनाय १६७
हेतोरिति ॥ हेतोः कारकस्य ज्ञापकस्य वा हेतुमता हेतुसाध्येन सहैकस्मि-
न्वाक्ये वर्णनं हेतुर्नामालंकार उच्यते । कारणवाचको हेतुशब्दोऽलंकारे लाक्ष-

पंचमोदंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ १६७ ॥

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ॥

णिकः तद्वर्णनप्रधानत्वात् । उदाहरणम् । असौ शीतांशुश्चंद्रः सुभ्रुवां सुंदरीणां
सुष्ठु भ्रुवो यासामिति भ्रूमात्रप्रशंसनेऽपि लक्षणया सर्वांगप्रशंसा बोध्या । मान-
च्छेदाय मानच्छेदं कर्तुमेवेत्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी । उदेति ।
अत्र चंद्रोदयो हेतुः मानच्छेदश्च हेतुमान् तयोरेकवाक्ये निवेशनं फलांतरनिषे-

धार्थम् । न चात्र लुप्तोत्प्रेक्षा शंक्या एवकाराध्याहारात् । न चायं काव्यलिङ्गेऽत-
र्भवति समर्थ्यसमर्थकभावाभावात् । कारकहेतोरिदमुदाहरणं ज्ञापकहेतोस्तु
कुमुदानि विकसन्ति । कामिनीः सज्जयितुमित्यर्थः ॥ १६८ ॥ हेत्विति ॥ हेतुहे-
तुमतोः साधनसाध्ययोरैक्यमभेदं केचिदालंकारिकाः हेतुं हेत्वलंकारं प्रचक्षते
प्राहुः । उदाहरणम् । वेंकटप्रभोः करिगिरीश्वरस्य कटाक्षाः कृपापांगावलोकाः

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय मुभ्रुवाम् ॥ १६८ ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ॥

विदुषां पण्डितानां लक्ष्मीविलासाः संपत्प्रसारा एव । अत्र कटाक्षाणां हेतूनां
विलासानां हेतुमतां चाभिन्ननिर्देशेन लक्षणसंगतिः अभेदोक्तिश्च कार्यशौघ्यप्र-
त्यायनाय । न चायं रूपकंऽतर्भवति ततोऽपि विच्छित्तिविशेषसद्भावात् । नाप्य-
तिशयोक्तौ तद्भेदेभ्यो वैलक्षण्यसंभवात् । नापि परिणामे क्रियाया अतिबंधना-

दित्यलमतिविस्तरेण ॥ १६९ ॥ इत्थमिति ॥ प्रकर्षेण कालाधिक्येनांचन्ति गच्छं-
तिस्मेति प्रांचः । पूर्वकालवर्तिनस्तेषां पुरातनानामित्यर्थः । आधुनिकानां अधु-
ना भवानां पण्डितानां च सर्वशः सर्वाणि मतान्यालोच्य शतं शतसंख्याका अ-
लंकाराः इत्थमनेन प्रकारेण लक्षयित्वा निरूप्य निदर्शिता उदाहृता इत्यर्थः ।

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेंकटप्रभोः ॥ १६९ ॥

इत्थं शतमलंकारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ॥

नन्वेतावतः प्रयत्नस्य फलमनुद्दिश्य प्रवर्तितः कथं घटते इति चेत्सत्यम् । एकः
शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति भाष्यकारोक्तं शब्द-
प्रयोगस्य पारलौकिकं फलमस्त्येव । किं च काव्यं यशसेऽर्थकृते इत्यादि प्रामा-
णिकपण्डितोक्तं राजप्रसादादिकमैहिकमपीति । एवं श्रूयते । अप्ययदीक्षितो

नाम द्राविडः पंडितो रंगराजसूनुः स पितुराज्ञया वकटाद्रिराजमुपजगाम । स
च राज्ञाभ्यर्थितश्चंद्रालोकं नाम ग्रंथं चकार । राज्ञा वर्षासदनं दत्त्वा प्रहितोऽलं-
कारविवेचनाय प्रार्थितश्चेमाः कारिकाः कुवलयानंदं च कृत्वा वेंकटेशं प्रसाद-
यामासेति । धरणीधरगुरुचरणशरणीकरणात्कुवलयानंदे । स्फूर्तिर्मम सानुबंधा

प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वशः ॥ १७० ॥

चत्वारो रसवत् प्रेय ऊर्जस्वी च समाहितम् ॥

भावस्य चोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः ॥ १७१ ॥

इति सूचयितुं प्रयत्नोऽयम् ॥१७०॥ अथोद्देशमात्रेणावशिष्टान् पंचदशलंका-
रानाह । यद्यपि तेषां लक्ष्यलक्षणयोरपि वचनार्हत्वमस्ति तथापि शास्त्रांतरसा-
कांक्षत्वेन बालैर्दुर्ग्रहत्वादुद्देशमात्रेणाभिधानं युक्तम् । तथाहि ॥ चत्वार इति ॥

एवं क्रमादन्यानपि पंचदशलंकारान् बुधाः विदुः । लक्षणया कथयंतीत्यर्थः । ते
च रसवत् प्रेय ऊर्जस्वी समाहितमिति चत्वारः । किं च भावस्य उदयः भावयोः
संधिः भावानां शबलत्वं चेति त्रयः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षादयः ॥१७१॥ अष्टौ

अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥

एवं पंचदशाप्यन्यानलंकारान्विदुर्बुधाः ॥ १७२ ॥

इति श्रीमदद्वैतमतप्रतिष्ठापनधुरीणरंगराजाध्वरींद्रसूनोर-
प्पय्यदीक्षितस्य कृतौ कुवलयानंदे मूलकारिकाः समाप्ताः ॥

प्रमाणालंकाराः प्रमाणान्येवालंकारा इति ॥१७२॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपा-
रावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचितायां कुवलयानंदकारिकाव्याख्या-
यामलंकारदीपिकासमाख्यायां प्रथमं लक्ष्यलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ॥

श्रीहरये नमः ॥ एतेषामिति ॥ स्पष्टार्थः ॥१॥ अन्योति ॥ रसस्य शृंगारादः
अन्यांगत्वेऽन्यस्य सजातीयस्य विजातीयस्य वा अंगत्वे उपकारकत्वे सति
रसवत् रसोऽस्मिन्नस्तीति रसवत् नाम स्यात् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । तद्यथा ।
यथाशब्दो निदर्शने । उदाहरणम् । अहो इत्याश्चर्ये । देव्या वशीकृतः शंभुः

एतेषां लक्षणं वक्ष्ये संक्षेपाल्लक्ष्यसंयुतम् ॥

बालानामुपकाराय संसृष्टेः संकरस्य च ॥ १ ॥

अन्यांगत्वे रसस्य स्याद्रसवन्नाम तद्यथा ॥

स्यूतशरीरार्धः स्पर्शसुखलोभात् संश्लिष्टशरीरार्धो जातः । शंभोरप्येवं काममोहे
तदन्येषां का गतिरित्याश्चर्यम् । अत्राद्भुतरसो मुख्यः शृंगारस्तु तस्यांगमिति
रसवदलंकारः । रसस्वरूपमुक्तं काव्यप्रकाशे । कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि
यानि च । रत्यादिस्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥१॥ विभावा अनु-

भावाश्च कथं ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः
॥२॥ स्थायिभावश्च नवविधः । स यथा रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं
तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिता इति ॥ ३ ॥ स्थायिभा-
वश्च रसत्वं प्राप्य नवविधो भवति । स यथा । शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभया-
नकाः । बीभत्साद्भुतशांताख्या नव नाट्ये रसाः स्मृता इति ॥४॥ एषां लक्षणा-

अहो स्यूतशरीरार्धः शंभुर्देव्या वशीकृतः ॥ २ ॥

भावस्य चापरांगत्वे प्रेयोऽलंकार ईरितः ॥

दिविस्तरस्तु रसविलासे द्रष्टव्यः ॥ २ ॥ भावस्येति ॥ भावस्य वक्ष्यमाण-
स्वरूपस्य अपरांगत्वे सजातीयस्य विजातीयस्य वोपसर्जनत्वे प्रेयोऽलंकारः ।
अतिशयेन प्रियमिति प्रेय इति व्युत्पत्तेः । ईरितः उक्तः । उदाहरणम् । इदं मम
तारुण्यं यौवनं धिक् । धिग्योगे द्वितीया । यत्र यस्मिन् प्रिया कांता दैवेन दुर-

दृष्टेन दूरिता दूरीकृता । अत्र निर्वेदाख्यो भावो विप्रलम्भशृंगारस्यांगमिति प्र-
योऽलंकारः । भावस्वरूपमुक्तं काव्यप्रकाशे । रतिदैवादिविषया व्यभिचारितयां-
जितः । भावः प्रोक्तस्तदाभासास्त्वनौचित्यप्रवर्तिताः इति ॥ १ ॥ व्यभिचारी च
त्रयस्त्रिंशद्भेदः । स यथा । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः । आलस्यं
चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

धिक् तारुण्यमिदं यत्र प्रिया दैवेन दूरिता ॥३॥

आभासस्यांगता यत्र तत्रोर्जस्वि मतं बुधैः ॥

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्य-
मथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च वि-
ज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामत इति । वि-
स्तरस्तु काव्यप्रदीपे रसविलासे च द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥ आभासस्येति ॥ आभा-

सस्य भावाभासस्य रसाभासस्य वा यत्रांगता गौणा सा भवति बुधैस्तत्रो-
र्जस्वि मतम् । ऊर्जः शोभा पाटवमस्यास्तीत्यूर्जस्वीति निरुक्तिः ॥ उदाहरणम् ।
परदारस्तनस्पर्शी कश्चन कामुकः कंपितः संजातकंपः सन् दिशः पश्यति । क-
श्चिन्मां पश्येदिति भयादिति भावः । अत्र शृंगाराभासो भयानकरसस्यांगं

परदारस्तनस्पर्शी दिशः पश्यति कंपितः ॥ ४ ॥

समाहितं तद्भावस्य शांतेर्यत्र परांगता ॥

मुक्तमाना स्वयं साभूतर्जिता घनगर्जितैः ॥ ५ ॥

अनौचित्येन प्रवृत्तः । आभासलक्षणं तूक्तं प्राक् ॥४॥ समाहितमिति ॥ यत्र
भासस्य शांतेर्विरतेः परांगता रसाद्यंगत्वं तत्समाहितं स्पष्टम् । उदाहरणम् ।
सा कांता घनगर्जितैस्तर्जिता भीषिता इवेति गम्योत्प्रेक्षा । सती स्वयं मुक्त-
माना स्वयमेव त्यक्तामर्षा अभूत् । अमर्षकृतां वक्रतां हित्वा स्वयमेवाश्लिष्टव-

तीत्यर्थः । अत्रामर्षाख्यभावस्य शांतिः शृंगारस्यांगम् । अत्र प्रहर्षणालंकारो-
ऽप्यस्ति ॥५॥ भावेति ॥ भावोत्पत्तेः परांगत्वे सति भावोदय इति प्रसिद्धोऽलं-
कारः स्मृतः बुधैर्गदित इत्यर्थः । उदाहरणम् । सा कांता प्रियं वीक्ष्य नम्रास्या
लज्जयाऽधोमुखी सती ईप्सितमर्थं वक्तुं नाशकत् । अत्र व्रीडाख्यभावस्योत्पत्तिः

भावोत्पत्तेः परांगत्वे भावोदय इति स्मृतः ॥

सा प्रियं वीक्ष्य नम्रास्या नाशकद्वक्तुमीप्सितम् ॥ ६ ॥

परांगं भावयोर्योगो भावसंधिरलंकृतिः ॥

यांती वेलां प्रतीक्षंती विलंब्य प्रियमाप सा ॥ ७ ॥

शृंगारस्यांगम् । नायिका तु लज्जाप्रधानत्वान्मुग्धा ॥ ६ ॥ परांगमिति ॥
परांगं रसाद्यंगभूतो यो द्वयोर्भावयोर्योगो भावसंधिर्नामालंकृतिः स्पष्टम् ॥ उ-
दाहरणम् । सा नायिका यांती सती वेलां प्रतीक्षंती सती च विलंब्य प्रियं

आप अत्रौत्सुक्यस्य शंकायाश्च संधिः शृंगारस्यांगम् । अत्यारूढो हि नारीणा-
मकालज्ञो मनोभवः । इति न्यायादौत्सुक्येन यांत्यपि वेलामंतरेण केलिगृहे प्रि-
यसमागमो न स्यादिति मत्वा विलंब्य यातेति भावः ॥ ७ ॥ तदिति ॥ चेद्यदि
बहूनां भावानां परांगता स्यात्तर्हि भावशबलत्वं नामालंकारः । चित्रं किमीरक-

तद्भावशबलत्वं स्याद्बहूनां चेत्परांगता ॥

धिष्ठां भोगरतं संतः किं वक्ष्यंति त्यजामि तान् ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षमिंद्रियज्ञानवर्णनं षड्विधं तु तत् ॥

लमाषशबलैताश्च कर्बुरे इत्यमरः । उदाहरणम् । भोगरतं विषयासक्तं मां धिक् ।
धिगिति निंदायां तद्योगे द्वितीया । निंद्योऽहमस्मीत्यर्थः । संतः किं वक्ष्यंति सद-
सद्वेति न वेद्मीत्यर्थः । तस्माद्दुष्टान् तान् भोगान् त्यजामि । अत्र विरक्तवाक्ये नि-
वेदशंकामतीनां शांतरसस्यांगत्वम् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ इंद्रियज्ञानवर्णनं इं-

द्वियजन्यज्ञानस्य वर्णनं प्रत्यक्षम् । अद्विजः समापे प्रत्यक्षानात् सागि न्यायः
यीभावः । अक्षाणां समीपे इति वा । तच्च षड्विधम् । श्रोत्रत्वाचचाक्षुषरासनघ्राण-
जमानसभेदात् । उदाहरणम् । जनः यां पचनकाले शब्दायमानां श्रोत्रेण श्रुत्वा
ततः त्वचा स्पृष्ट्वा चक्षुषा दृष्ट्वा रसनेन रसित्वा नासया चाघ्राय मनसा मोदते

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च रसित्वाघ्राय यां जनः ॥

मोदते घृतपक्वां तां शङ्कुलीमर्पयामि ते ॥ ९ ॥

प्रतीतिर्लिंगिनो लिंगादनुमानमदूषितात् ॥

सुखितोऽस्मीति वेत्ति । हे देव घृतपक्वां तां शङ्कुलीं प्रसिद्धां ते तुभ्यं अर्पयामि ।
अनुक्रमेण षड्विधस्यापीन्द्रियज्ञानस्य वर्णनमिति प्रत्यक्षालंकारः ॥ षट्पदी गा-
थेयम् ॥ ९ ॥ प्रतीतिरिति ॥ अदूषितात् व्यभिचारादिदोषरहितात् लिंगादसा-
धारणचिह्नात् लिंगिनो लिंगवतोऽर्थस्य प्रतीतिरनुमानं स्पष्टम् । उदाहरणम् ।

हे सखे ते तव हृदि कामाग्निरस्तीति सोष्मणो घर्मसहितान्निःश्वासाद्वेतोर्ज्ञा-
तम् । अत्र कामाग्निलिंगिनः सबाष्पनिःश्वासरूपलिंगात् प्रतीतिरुक्तेत्यनुमा-
नम् । न चात्र लिंगं दोषवदिति शङ्क्यम् । विलक्षणस्य लिंगिनो विलक्षणलिंगौ-
चित्यात् । यथा तप्ततोयस्थवह्नेरुष्मण इति दिक् । एतत्प्रपञ्चस्तु न्यायशास्त्रे

निःश्वासात्सोष्मणो ज्ञातं हृदि कामाग्निरस्ति ते ॥ १० ॥

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तितम् ॥

हिङ्गुलं पद्मरागाभं तद्वर्णा हिङ्गुलांबिका ॥ ११ ॥

द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ सादृश्यादिति ॥ सादृश्याद्वर्ण्यमानाद्वस्तुनः प्रकृतस्य इदमेव
तन्नामकमिति भानं प्रतीतिरुपमानं प्रकीर्तितं स्पष्टम् । उदाहरणम् । पद्मरागाभं
पद्मस्य कोकनदस्य राग इव रागो यस्येति पद्मरागो माणिक्यं तस्याभा इव
आभा यस्येति तथोक्तं रंजनं द्रव्यं हिङ्गुलसंज्ञं तद्वर्णा तत्तुल्यरागा अंबिका देवी

हिं गुलेत्युक्ता । अत्रोपमानत्रयसद्भावात्समृष्टः । हिगुलवणधृतकारणपद्मपुरा-
णस्थे आकाशखण्डे द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ श्रुत्यादीति ॥ श्रुत्यादिवाक्यविन्यासा-
द्वेदादिवचनोपन्यासान्निश्रयः शब्दः शब्दारूप्यप्रमाणमुच्यते स्पष्टम् । उदा-
हरणम् । सांबशंभुः अंबया सहितः शिव एव कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः तद्वाक्यश्र-

श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्रयः शब्द उच्यते ॥

सांबशंभुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः ॥ १२ ॥

ऐतिह्यं किंवदंती चेत्प्रमाणत्वेन भण्यते ॥

वणात्परं निर्गुणं ब्रह्मेति जानामि ॥ १२ ॥ ऐतित्थमिति ॥ चेद्यदि किंवदंती
जनवार्ता । किंवदंती जनश्रुतिरित्यमरः । प्रमाणत्वेन भण्यते तर्हि ऐतिह्यं इतिह
प्रसिद्धं एव ऐतिह्यमिति व्युत्पत्तेः ॥ उदाहरणम् । इदं पूर्ववर्ति शिवस्य लिंगं ति-
लमात्रं वर्षवर्धं वर्षे वर्धते तथाभूतं जनाः विदुः कथयंतीत्यर्थः । अत्र शिवलिंगस्य

वर्षे वर्षे तिलमात्रवृद्धौ जनवार्ता प्रमाणमिति ऐतिह्यम् ॥ १३ ॥ कल्पनमिति ॥
अन्यथा सिद्ध्या प्रकारांतरेण सिद्ध्या अर्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः इष्यते । उदा-
हरणम् । पतिव्रता साक्षात् गंगा अन्यथाग्निं कथं विशेत् । गंगात्वे तु वह्निप्रवेशो

तिलमात्रमिदं लिंगं वर्षवर्धं विदुर्जनाः ॥ १३ ॥

कल्पनं चान्यथा सिद्ध्यार्थस्यार्थापत्तिरिष्यते ॥

गंगा पतिव्रता साक्षादन्यथाग्निं विशेत्कथम् ॥ १४ ॥

प्रमाणत्वेन निर्दिष्टानुपलब्धिरलंक्रिया ॥

न दुर्घट इति भावः ॥ १४ ॥ प्रमाणत्वेनेति ॥ प्रमाणत्वेन प्रमाणकरणत्वेन नि-
र्दिष्टा निर्दिष्टा अनुपलब्धिरप्राप्तिरत्यन्ताभाव इति यावत् । अलंक्रियालंकारो
भवति । उदाहरणम् । हे राजंस्तवाऽयशो नास्तीति लोकवचः सत्यं यथार्थमेव ।

यद्यस्मात्काचिदापि न श्रुतमस्माभिरिति शेषः । आस्तं च दयशः श्रूयत इति
भावः । अत्रायशसोऽभावं प्रति श्रवणाभावः प्रमाणत्वेन दर्शित इत्यनुपलब्धिः ।
अभावाख्यमेतत्प्रमाणमभावग्राहकमिति वेदांतिनः ॥ १५ ॥ संभव इति ॥ यः
संभवः प्रमाणत्वं प्रकृतार्थनिर्णायकत्वं प्रयाति स संभवो नामालंकारः स्यात् ।

अयशस्तव नास्तीति सत्यं यन्न श्रुतं क्वचित् ॥ १५ ॥

संभवः स्यादलंकारः प्रमाणत्वं प्रयाति यः ॥

स्यान्मे कदाचिदिंद्रत्वं चित्रा कर्मगतिर्यतः ॥ १६ ॥

उदाहरणम् । मे मम कदाचिदिंद्रत्वं स्यात् भवेत् । संभावनायां लिङ् । यतः क-
र्मगतिः कर्मफलप्राप्तिः चित्रा नानाविधा । ततः कस्यचित्कर्मणः फलमिंद्रत्वमपि
भवत्येवेति भावः । अत्र चत्वारि प्रमाणानि । काणादादीनां षट् वेदांतिनां अष्टौ

मीमांसकानामालंकारिकाणां चेति प्रसिद्धः पंथाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रकृतार्थस्येति ॥
यत्र प्रकृतार्थस्य शब्देन प्रमाणभूतेन निर्वाहः समर्थनं सा श्रुतिः । उदाहरणम् ।
हे देव त्वं तुष्टः सन् भक्तानां मृत्युं हरसि मोक्षं ददासीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं द-

श्रुतिलिङ्गादयः शब्दाः प्रपञ्च्यन्तेऽपि दर्शिताः ॥

भेदाः कुवलयानंदे संक्षेपात्तानपि ब्रुवे ॥ १७ ॥

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः ॥

मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टो मृत्युंजयोऽसि यत् ॥ १८ ॥

तल्लिङ्गं नाम यत्र स्याद्वर्ण्यचिह्ने प्रमाणता ॥

शयति । यद्यस्मान्मृत्युंजयोऽसि प्रमाणभूतमृत्युंजयशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः ।
मृत्युहरणसामर्थ्यं विना मृत्युंजयशब्दवाच्यत्वं न स्यादिति प्रकृतार्थसमर्थनम्
॥ १८ ॥ तदिति ॥ यत्र वर्ण्यचिह्ने वर्ण्यस्य शिवादेः चिह्ने त्रिनेत्रत्वादौ प्रमा-

णता प्रमाणत्वन प्रकृतोपयोगित्वं स्यात् तादृशं नामालंकारः स्यात् । उदाहरणम् । शंकरः त्रिलोक्याः साक्षी । साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायामिति निपातनात्साधुः । त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ज्ञायते त्रिलोकी । नित्यसाक्षात्कारार्थमेव त्रिलोचनत्वमिति भावः । अत्र लिंगशब्दस्य चिह्नपरत्वात् अनुमानालंकारे नातिव्याप्तिः । वाक्य-

त्रिलोक्याः शंकरः साक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ॥ १९ ॥

प्रकृतार्थोपयोगित्वं यत्राचारस्य तत्र सः ॥

गोपस्यापि दधि ग्राह्यं काश्यां भक्षंति सूरयः ॥ २० ॥

प्रमाणं तु दिङ्मात्रमुदाहृतं तस्य चान्येऽपि श्रौतस्मार्तपौराणिकत्वादयो भेदाः स्वयमूह्याः । प्रकरणस्थानसमाख्यानां त्रयाणां मीमांसकोक्तप्रमाणानामलंकारत्वं नास्ति । कुवल्यानंदेऽनुदाहृतत्वात् ॥ १९ ॥ प्रकृतेति ॥ यत्राचारस्य शिष्टाचारस्य प्रकृतोपयोगित्वं वर्ण्यसमर्थकत्वं तत्र स आचारो नामालंकारः । उदा-

हरणम् । गोपस्य नीचजातेरपि दधि काश्यां ग्राह्यमेवान्यत्र तु नेत्यर्थः । यतस्तत्र सूरयः पंडिता अपि तद्भक्षंति । तस्माद्यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषामपि तद्भक्षणे दोषो नास्तीति भावः । अयं च देशग्रामकुलाचारादिभेदादनेकविधः ॥ २० ॥ आत्मेति ॥ तत्रात्मतुष्टिनामप्रमाणालंकारः । यत्र तयात्म-

आत्मतुष्टिरलंकारो यत्र स्यान्निर्णयस्तया ॥

अष्टमे मासि सीमंतो युक्तो मह्यं हि रोचते ॥ २१ ॥

॥ इत्याशाधरभट्टकृतमुद्दिष्टनामकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तुष्ट्या निर्णयो निश्चयः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टमे मासि सीमंतोन्नयनाख्यं कर्म न तु षष्ठे मासीत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयति । हि यस्मान्मह्यं रोचते । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अत्र पंडितानामेवात्मतुष्टिः प्रमाणं

॥ ८९ ॥
 सत्यपि तदुत्तरं नियमानां सुकरत्वात् द्वितीयः पक्षो युक्तः श्लाघ्य इति । प्रथम-
 पक्षस्वीकारे तु नियमा दुर्घटा इति । एवं गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपना-
 यनमित्यादावपि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ एते प्रमाणालंकाराः प्रकृतार्थसमर्थनात् ।
 काव्यलिङ्गप्रपञ्चत्वमुपयांत्येव वस्तुतः ॥ १ ॥ धरणीधरपादाब्जप्रसादासा-
 दितस्मृतेः । आशाधरस्य वागेषा तनोतु विदुषां मुदुम् ॥ २ ॥ इति श्रीपदवा-
 क्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टकृतौ कुवलयानन्दकारिका-
 व्याख्यायामलंकारदीपिकासमाख्यायां उद्दिष्टालंकारनामकं द्वितीयप्रकरणं
 समाप्तम् ॥ २ ॥

अथेति ॥ स्पष्टम् ॥ १ ॥ संसृष्टिरिति ॥ एतेषामलंकाराणां तिलतंडुलवत्
 तिलतंडुलयोरिव । तत्र तस्येवेति वतिप्रत्ययः । तंडुलशब्दस्य । वृकणितनिता-
 डिभ्यश्च उलच् तंडश्चेत्युणादिसूत्रेण सिद्धो डुकारमध्य इत्याहुः ॥ या मिश्रिता

अथ मुक्ताप्रवालादिमिश्रहारादिसन्निभान् ॥

अनुक्तान्पञ्च संक्षेपात् संसृष्ट्यादीन् ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥

संसृष्टिर्मिश्रतैतेषां तिलतंडुलवत्तु या ॥

लिंपतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ २ ॥

उत्थाप्योत्थापकत्वे स्यादङ्गाङ्गीभावसंकरः ॥

सा संसृष्टिः । तिलतंडुलदृष्टातेन परस्परनिरपेक्षत्वं चोक्तम् । उदाहरणम् । लिंप-
 तीवेत्यादि । अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं परस्परनिरपेक्षम् स्पष्टम् ॥ २ ॥ उत्थाप्येति ॥
 उत्थाप्योत्थापकत्वे उपकार्योपकारकभावे साकांक्षत्वे सतीत्यर्थः । अङ्गाङ्गीभा-

॥ ९० ॥ अंगांगिनोर्भाव इति षष्ठीसमासः । तत्र दीर्घाभावेन छंदोभंगभयात् च्विप्रत्य-
यांतपक्षः साधुः । तयोर्भावशब्दे परे च्विप्रत्ययांतत्वं बोध्यम् । स चासौ संकर-
श्चेति कर्मधारयः । उदाहरणम् । शंखादित्यादि । अत्र रूपकातिशयोक्तेरुत्थाप-

शंखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ३ ॥

द्वयोरपि प्रधानत्वे समप्राधान्यसंकरः ॥

रत्नस्तंभेषु संक्रांतप्रतिविंबशतैर्वृतः ॥ ४ ॥

कत्वं विभावनायाश्चोत्थाप्यत्वमिति परस्परसाकांक्षकम् ॥ ३ ॥ द्वयोरिति ॥ द्वयो-
रप्यलंकारयोः प्रधानत्वे परस्परोपकारकत्वेन तुल्यत्वे समप्राधान्यसंकरो भ-
वति । अंगांगीभावव्यत्ययादिति भावः । उदाहरणम् । रत्नस्तंभेष्वित्यादिना ।
अत्रोदात्तस्यातिशयोक्तेरंगत्वं तस्याश्चोदात्तालंकारस्येति समप्राधान्यम् ॥ ४ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोरलंकारयोर्मध्ये अन्यतरस्य कस्यचिदभेदकः नास्ति भेदकं
यस्मिन्सः तथोक्तः संदेहसंकरः स्यात् । उदाहरणम् । चतुर्णामिति । अत्र चतु-
र्भुजस्य देवविशेषणत्वे परिकरालंकारः । सामान्यविशेषभावसंबन्धेनोभयोरपि
भेदाद्विशेषत्वविवक्षायां तु दातेति विशेषणान्वयानुरोधात्परिकरांकुर इति भेद-

द्वयोरन्यतरस्याभेदकः संदेहसंकरः ॥

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ५ ॥

एकवाचकानुप्रवेशे संकरः स्यात्तथाविधः ॥

काभावाद्द्वयोरेकतरस्यानिश्चयः । आत्मतुष्टिप्रामाण्येन परिकरोदाहरणं कृतमिति
बोध्यम् ॥ ५ ॥ एकेति ॥ द्वयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशे सामानाधिक्येना-
वस्थाने तथाविधवाचकानुप्रवेशनामालंकारः । एकशब्दानुप्रवेश इति पाठां-
तरकल्पनेनाक्षराधिक्यं परिहरणीयम् । उदाहरणम् । तदिति । अत्रैकस्मिन् का-

कतालीय शब्द उपमाद्वय प्राविष्ट संसृष्टस्त्वेकवाक्यसमानाधिकरणेऽप्येकशब्द-
मात्रसामानाधिकरण्यं नास्ति ततो विशेषः ॥ ६ ॥ एषामिति ॥ एषां संसृ-
ष्ट्यादीनां परस्परं योगे सामानाधिकरण्ये सति विचित्रो विचित्रनामा नाना-
विधत्वात्संकरो भवेत् । उदाहरणम् । गुरुरिति । अत्रोल्लेखालंकारस्य माला-

तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥ ६ ॥

एषां परस्परं योगे विचित्रः संकरो भवेत् ॥

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥ ७ ॥

एषां दोषा गतार्थत्वादर्थदोषतया पुनः ॥

रूपकेण सह समप्राधान्यसंकरः । तत्रापि श्लेषरूपकयोरंगांगीभावसंकरः । ए-
वमन्यत्रापि सुधीभिरुदाहार्यम् ॥ ७ ॥ एषामिति ॥ एषामलंकाराणां दोषाः
काव्यप्रकाशादाबुदाहृताः । पुनस्तुशब्दार्थे । अर्थदोषतया अर्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

गतार्थत्वात् गतप्रयोजनत्वात् । अर्थदोषाणां हि काव्यनिरूपणे वक्तुमुचित-
त्वात् अलंकारप्रकरणे तदभिधानापेक्षाभावादित्यर्थः । कुवलयानंदे नोक्ताः ।
किंच । शब्दानामप्यलंक्रियाः यमकादयो नोक्ताः । तेषां केवलमध्यमकाव्यवि-
षयत्वादिति भावः । न चालंकारेषु बालानामिति प्रतिज्ञाभंगः शंक्यः । तत्रा-

नोक्ताः कुवलयानंदे शब्दानां चाप्यलंक्रियाः ॥ ८ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्म-

जाशाधरभट्टविरचितं तृतीयं परिशेषप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

लंकारशब्दस्योपमादिषु लाक्षणिकत्वात् ॥ ८ ॥ आशाधरकवेर्वाचं वाचोयु-
क्तिविशारदाः ॥ अनुगृह्यंतु बालस्य काकली कस्य नो मुदे ॥ १ ॥ काकली तु
कले सूक्ष्मे ध्वनौ च मधुराऽस्फुटे इति विश्वः ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारा-
वारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टकृतायां कुवलया० तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥ अत्र शब्दालंकारा निरूप्यते ॥ खड्गुति ॥ खड्गुबन्धादयो गतप्रत्याग-
गतादयः पद्मबन्धादयश्च श्लोकाः चित्राः चित्रालंकारा ज्ञेयाः । श्लोकचरणेषु
क्रमव्युक्रमपाठाभ्यां गतप्रत्यागतः आदिशब्देन एकाक्षरद्व्यक्षरादिश्च । यथा ।
सानमा नवभा रामा माराभा वनमानसा ॥ याति चारुविभामाभा भामाभा-
विरुचा तथा ॥ १ ॥ अत्रव्युक्रमपाठेन प्रथमचरणात् द्वितीयचरणं तृतीयच-

खड्गुबन्धादयश्चित्रा गतप्रत्यागतादयः ॥

पद्मबन्धादयश्चैव ज्ञेयाः श्लोका यथातथम् ॥ १ ॥

रणाच्चतुर्थचरणं इति गतप्रत्यागतेन चित्रालंकारः । श्लोकार्थस्तु नमतीत्येवं-
शीला नमा ईदृशी नभवतीत्यनमा अभिमानीनी नवभा नवदीप्तिः । मारेण
कामेनाभातीति माराभा वनाय जलमाहर्तुं मानसं चित्तं यस्या इति वनमा-
नसा । तथा चारुविभया उत्तमदीप्त्या प्रावल्लक्ष्मीवत् भातीति चारुविभामाभा ।

भामा सत्यभामा तस्या भावोऽभिप्रायोऽस्यामस्तीति भामाभाविनी सा चासौ
रुक् चेति तथा । विशिष्टा विशेषणे चात्र तृतीया । अयं भावः । यस्यां रुचि स-
त्यभामाया अपि भावस्तिष्ठति ममापीदृशी रुक् स्यात् तादृश्या तथा विशिष्टा
ईदृशी या रामा सा अति अतिक्रम्य याति गच्छति ॥ १ ॥ अनुप्रासश्चतु-
र्विधः । स्फुटानुप्रासो लाटानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासश्चेति । तत्राद्यः ।

पादादिषु पदावृत्त्याः स्फुटो वर्णविभेदतः ॥

योगी भोगीव संयाति पश्य त्वमुभयच्युतम् ॥ २ ॥

पादादिष्विति ॥ पादस्यादौ मध्ये अन्ते वा वर्णस्य पदसंबन्धिनो हलः स्वरस्य
वा विभेदेन भिन्नत्वेन कृत्वा पदस्यावृत्त्याः पुनः पुनर्निरूपणात् स्फुटानुप्रा-
सालंकारः । उदाहरणम् । हे मित्र अयं योगी गृहाश्रमत्यागपूर्वं कृतयोगा-
भ्यासः पश्चाद्योगाच्च्युतो भोगीव भोगवान् गृहस्थ इव संयाति तमिममुभयलो-

यथा वा शिवस्तोत्रे । जनः कश्चित्कामी तव चरणगामी यदि तदा पदं ब्रह्मादी-
नामपि हरति दीनाहितमिव । महेश त्वद्ध्यायी यदि पुनरमायी तु पुरुषस्तदा
किं निर्मायं नहि पदममायं भजति सः ॥ अत्र प्रतिचरणमेव कामी गामी दीना
दीना ध्यायी मायी मायं मायं इति पूर्ववर्णविभेदेन पदावर्तनात् भवति स्फुटा-

लाटानुप्रासभूमिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता ॥

देवेशवेशवीक्षातो दुर्वासास्तोषमाप्तवान् ॥ ३ ॥

नुप्रासालंकारः । क्वचित्पदे पूर्ववर्णविभेदः क्वचिन्मध्यवर्णविभेदः क्वचिदंत्यवर्ण-
विभेदः अन्यत् सममिति बोध्यम् ॥२॥ अथ द्वितीयो लाटानुप्रासः ॥ लाटेति ॥
यदा शब्देषु पुनरुक्तता भिन्नाभिप्राया अर्थभेदे नियंत्रिता भवति तदा लाटा-
नुप्रासः लाटानुप्रासालंकारः । उदाहरणम् । देवेश इंद्रः तस्य वेशः शोभा

पाटवं तस्य वीक्षातः वीक्षणेन दुर्वाससो मुनेस्तोषप्राप्तिर्जाता । स्वकीयं हारं च
ददाविति शेषः । अत्र देवेशपदे भिन्नाभिप्रायस्यार्थस्य पुनरुक्त्या लाटानुप्रासः ।
यथा माधवचंपूग्रंथे । आलीभिर्नलिनीर्दलैः प्रतिदिशं दूरीकृतालिब्रजैर्मालाका-
रतया पुनःपुनरुपायातैः समासेविता । ईषद्वकितकंधरं प्रकटितप्रेमोत्करं प्रे-
यसी किंचिच्चंचलचेलकांचलचलन्नेत्रांबुजं पश्यति ॥ अत्र चेलकांचलचलदि-

आवृत्तवर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः ॥

जगज्जगन्निवासश्चेत्पाता नाकि वनेऽवनम् ॥ ४ ॥

त्यत्र भिन्नाभिप्रायस्यार्थभेदे नियंत्रितस्य चलचलशब्दस्य पुनरुक्त्या भवति
लाटानुप्रासालंकारः ॥३॥ अथ तृतीयो वृत्त्यनुप्रासः ॥ आवृत्तेति ॥ यत्र आ-
वृत्तेन पुनःपुनःकथितेन वर्णेनाक्षरमात्रेण संपूर्णं व्याप्तं वचो भवति तत्र वृत्त्य-
नुप्रासनामालंकारः । उदाहरणम् । जगन्निवासः हरिः पाता रक्षकश्चेत्तर्हि वने

यद्वेन रक्षणं तन्निमित्तं कदाचिदपि जगत् विश्वं अकिं दुःखं न स्यात् । जग-
न्निवास इत्यत्र विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ सागरांबरादिवत् । अकं
पापे च दुःखे चेति विश्वः । अत्र जगज्जगदिति वने वने इति चैकस्वरयोरेकहलोः
पुनरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः । यथा । वा निःस्वेदाकुलनीलकुंतललसत्कर्णातिपाली-
प्रियं किंचिन्नामितकंधराविगलितं वासः कराकर्षिणी । आयातं महिलाविलास-
सव्यंजनस्वरावृत्तौ छेकानुप्रास इष्यते ॥

निपुणं प्रासाप्रियं कामिनी किंचिल्लंघितचेलकांचलचलन्नेत्रांचलं पश्यति ॥ अत्र
लकारचकारयोरेकस्वरयोः भिन्नस्वरयोर्भिन्नहलोरकारेवर्णयोरप्यनेकश आ-
वृत्तिसत्त्वाद्भवति वृत्त्यनुप्रासनामालंकारः ॥४॥ अथ चतुर्थश्छेकानुप्रासः ॥ स-
व्यंजनेति ॥ सव्यंजनानां स्वराणामावृत्तौ सत्यां छेकानुप्रासालंकारः ।
अयं भावः । यद्वलयुक्तौ योऽभिहितः तद्वलयुक्तस्य तस्यावृत्तिरिति । अत्र तु

स्वरावृत्तिरावश्यकी व्यंजनावृत्तिरप्याद्यक्षरभिन्ना । लाटानुप्रासे तु सकलस्व-
रव्यंजनानामावृत्तिः शब्दपुनरुक्ततथोक्तत्वादिति भेदः । उदाहरणम् । भव्ये
सुंदरे गव्ये गोसंबंधिनि मंडे मस्तुनि तद्दर्शनादेव ब्राह्मणानां रुचिर्व्यजायत ।
पार्थयज्ञे इति शेषः । अत्र भव्ये गव्ये इति सव्यंजनस्वरावृत्त्या छेकानुप्रासा-
ख्योऽलंकारः । यथा हृदयकल्पलतायाम् । चंचलीलाश्मलीलाविधिविहितम-

भव्ये गव्ये वाडवानां रुचिर्मंडे व्यजायत ॥ ५ ॥

हृद्योमयात्रांतराले धत्ते मत्तेभकुंभस्खलनपरिलसन्मौक्तिकानीव भानि । सव्ये-
ऽसव्येऽथ हस्ते कलयति कलया व्याजतः शीतभानोः काश्मीरीरश्मिरीत्या स्फु-
रति मृगमदाद्भामिनी कामिनीव ॥ अत्र नीला लीला धत्ते मत्ते काश्मीरी रश्मि-
रीत्यादिपदेषु सव्यंजनस्वरावृत्तित्वाद्भवति छेकानुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

बकं वर्णसमूहो भवति तदा यमकालंकारः । अत्रायं भावः । यद्यत्स्वरयुक्तो यो
 यो हल्समुदायोऽभिहितस्तत्तत्स्वरयुक्तस्य भिन्नार्थस्य तत्तद्वल्समुदायस्यावृ-
 त्तिरिति । उदाहरणम् । रमणी रामा रमणीया यस्य तं लक्ष्मीकांतमित्यर्थः ।
 समासांतः कः । तथाभूतं नारायणं देवं श्रीहरिं वंदे स्तौमि । अत्र भिन्नार्थस्य

सस्वरव्यंजनावृत्त्या स्तवकं यमकं भवेत् ॥

देवं नारायणं वंदे रमणीरमणीयकम् ॥ ६ ॥

रमणीयपदस्यावृत्त्या यमकालंकारः । यथा हृदयकल्पलतायाम् । पंचेषुपंचेषुभि-
 राहतांगी संगीतसंगीतपरंपरांगी । पद्मेव पद्मा ललितस्वहस्ता वामाक्षि वामा-
 क्षिपतीक्षणांतम् । अत्र भिन्नार्थानां पंचेषु पंचेष्वित्यादिपदानां मध्ये प्रतिचर-
 णमेव सस्वरव्यंजनावृत्त्या वर्णसमूहत्वाद्भवति यमकालंकारः । अत्र बहुत्वसू-

चकं स्तवकमिति महिम्ना त्र्यक्षरप्रभृतिषु तादृगावृत्तिसत्त्वे यमकालंकारो द्व्यक्ष-
 रावृत्तिसत्त्वे च लाटानुप्रास इत्येव भेदः ॥ ६ ॥ अथ पुनरुक्तप्रतीकाशो ना-
 मालंकारः ॥ पुनरिति ॥ वस्तुतः पुनरुक्तार्थकमिवापाततोऽवभासते यद्वाक्यं त-
 त्पुनरुक्तप्रतीकाशो नामालंकारः । यथात्रैव केसरीति । अत्र कानने भाति वने

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम् ॥

केसरी कानने भाति वनेभातिविमर्दकः ॥

भवान् सिंहासने भाति भातिसिंहासनेभवान् ॥ ७ ॥

भाति इति शब्दयोः पुनरुक्तार्थकत्वमापाततोऽवभासते । वास्तवं तु नास्ति ।
 तथा हि । कीदृशः केसरी । वनेभातिविमर्दकः वनसंबन्धिनामिभानां हस्तिनाम-
 त्यंतं विमर्दको मर्दनकर्तेति । एवं सिंहासने भाति भाति सिंहासने इति शब्द-
 योरपि पुनरुक्तार्थकत्वमापातत एवावभासते न तु वास्तवमस्ति । तथा हि । किं-

वेशनं तदतिक्रांतं यैस्तेऽतिसिंहासनाः। भाश्च तेऽतिसिंहासनाश्चेति कर्मधारयः।
 सिंहैरपि ये हंतुमाक्रमितुं वा न शक्यंते एतादृशा इभा हस्तिनोऽस्य संतीति
 भातिसिंहासनेभवान् इति पुनरुक्तार्थसन्निभसत्त्वादिह भवति पुनरुक्तप्रती-
 काशमलंकारः ॥७॥ वीक्षणाय सदसद्विवेकिनां शिक्षणाय लघुबुद्धिशालिनाम् ।
 लक्षणैरिह विचिंतनैर्मया लक्षिता स्वकृतपद्यपद्धतिः॥१॥इति श्रीचिरंजीविभट्टा-
 चार्यकृतकाव्यविलासे अलंकारमयी द्वितीया भंगी संपूर्णा ॥ ६५ ॥ ६५ ॥ ६५ ॥

इदं पुस्तकं मुम्बापुर्या निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये तदधिपतिना
 मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीतम् ॥ शकाब्दाः १८०८.

॥ इति सटीका कुवलयानंदकारिका समाप्ता ॥

